

Encycl. O.

52.

120

STAMPFEL-FÉLE
ÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

150.

Dr. Wildner Ödön

TÁRSADALMI
GAZDASÁGTAN II.

II. RÉSZ TÁRSADALMI GAZDASÁGI POLITIKA.

Ára 60 fill. • 30 kr.

POZSONY - BUDAPEST
KIADJA
STAMPFEL K.

Stampfel Károly kiadásában Pozsonyban

megjelent és tőle, valamint minden hazai könyvtárustól megszerezhető:

„Tudományos Zseb-könyvtár“

Minden egyes füzet 30 kr. = 60 fillér.

A „Tudományos Zseb-könyvtár“ időhöz nem kötötten, 60 filléres kis füzetekben jelenik meg s a tudományok minden ágára kiterjeszkedik

A „Tudományos Zseb-könyvtár“ idővel mindazt felöleli, ami az általános műveltség körébe tartozik. A csinos külsejű füzeteket, rendkívüli olcsóságukra való tekintettel, bárki könnyen megszerezheti, aki pedig a hasznos tudnivalók ismeretét a legkényelmesebb módon akarja elsajátítani, az föltétlenül vegye meg a „Tudományos Zseb-könyvtárt“. A jó magyarsággal és eleven stílussal megírt füzetek főbb vonásokban világos képet adnak az illető tudományról és megismertetik az olvasót mindazzal, amit az illető szakmából okvetetlenül tudnia kell.

Eddigelé a következő füzetek jelentek meg:

1. Földrajzi és statisztikai tabellák. 2. kiad. Összeállította Hickmann A. és Péter J.
2. Számtani példatár. 2. kiadás. Irta Dr. Léway Ede.
3. Kis latin nyelvtan. 2. kiad. Irta Dr. Schmidt Márton
4. Magyar irodalomtörténet. 2. kiadás. Irta Gaal M.
5. Görög nyelvtan. Irta Dr. Schmidt Márton.
6. Francia nyelvtan. Irta Dr. Pröhle Vilmos.
7. Angol nyelvtan. Irta Dr. Pöhle Vilmos.
8. Római jog. I. Institutiók. Irta Dr. Bozóky A.
9. Római jog. II. Pandekták. Irta Dr. Bozóky A.
10. Egyház jog. (Kathol.) Irta Dr. Bozóky Alajos
11. Magyar nyelvtan. Irta Gaal Mózes.
12. Magyar stilisztika. Irta Gaal Mózes.
13. Magyar retorika. Irta Gaal Mózes.
14. A sík trigonometriája. Irta Dr. Léway Ede.
15. Római régiségek. Irta Dr. Schmidt Márton.
16. Magyarország oknyomozó története. 2. kiadás. Irta Cseh L.
17. Kereskedelem története. Irta Dr. Stirling S.
- 18—20. Egyetemes irodalom történet. Irta Hamvas J.
21. Nemzetközi jog. Irta Dr. Gratz Gusztáv.
22. Magyar poétika. Irta Gaal Mózes.

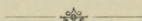
23. **Planimetria** példatárral. Irta Dr. Lévay Ede.
24. **A római nemzet irodalom története.** Irta Márton J.
25. **Német nyelvtan.** Irta Albrecht János.
26. **Oszmán-török nyelvtan.** Irta Dr. Pröhle Vilmos.
- 27—30. **Áruisme-lexikon.** Irta Dr. Koós Gábor.
- 31—34. **Magyar magánjog.** Irta Dr. Katona Mór.
35. **Számтан.** Irta Dr. Lévay Ede.
36. **Logarithmustáblák.** Összeállította Polikeit K.
- 37—38. **Magyarország óskora.** Irta Darnay Kálmán.
- 39—40. **Magyar büntetőjog.** Irta Dr. Atzél Béla.
- 41—42. **Bűnvádi perrendtartás.** Irta Dr. Atzél Béla.
43. **Kis növénygyűjtő.** Összeállította Dr. Cserey A.
44. **Algebra.** 2. kiadás. Irta Dr. Lévay Ede.
45. **A magyar helyesírás törvényei.** Irta Gaal Mózes.
46. **Ábrázolástan.** I. füzet Irta Kolbai Arnold.
47. **Ábrázolástan.** II. füz. Rajzok az ábrázolástanhoz
Irta Kolbai Arnold.
- 48—49. **Növényhatározó.** Irta Dr. Cserey Adolf.
50. **Stereometria.** Irta Dr. Lévay Ede.
51. **Világtörténet.** I. rész. Irta Cseh Lajos.
- 52—53. **Stilisme.** Irta Boros Rudolf.
54. **Levelező gyorsírás.** Irta Bódogh János.
55. **Magyar közigazgatási jog.** Irta Dr. Falcsik D.
56. **Alkotmányi politika.** Irta Dr. Gratz Gusztáv.
- 57/57a. **Magyar pénzügyi jog vázlat.** Irta Dr. Bartha B.
58. **Általános földrajz.** Irta Hegedűs István.
59. **Ethika.** Irta Dr. Somló Bódog.
60. **Ásványhatározó.** Irta Dr. Cserey Adolf.
61. **Zeneműszótár.** Összeállította Goll János.
62. **A görög irodalom története.** Irta Márton Jenő.
- 63—64. **A zománcz.** Irta Mihalik József.
65. **Vita-gyorsírás.** Irta Bódogh János.
66. **A magyar váltójog.** Irta Dr. Berényi Pál.
67. **Világtörténelem.** II. rész. Irta Cseh Lajos.
- 68—69. **A rajzolás vezérfonala.** Irta és rajzolta Boros R.
- 70—72. **Mythologia.** Irta Dr. Losonczy Lajos.
73. **Általános zenetan.** Irta Goll János.
74. **Államszámviteltan.** Irta Dr. Berényi Pál.
75. **Jogbölcsélet.** Irta Dr. Somló Bódog.
76. **Rovargyűjtő.** Irta Dr. Cserey Adolf.
77. **Szervetlen chemia.** Irta Schwicker Alfréd.
78. **Mechanika.** Irta Dr. Lévay Ede.
79. **Sociológia.** Irta Dr. Somló Bódog.
80. **Logika.** Irta Dr. Schmidt Márton.
81. **Akustika. Optika. Hőtan.** Irta Dr. Lévay Ede.
82. **Árúüzleti szokások.** Irta Dr. Matavovszky Béla.
83. **A német irodalom vázlat.** Irta Albrecht János.
84. **Kereskedelmi jog.** Irta Dr. Berényi Pál.
85. **Elektromosság és mágnesség.** Irta Dr. Lévay E.
86. **Kosmografia.** Irta Dr. Bozóky Endre.
- 87—89. **Lepkehatározó.** Irta Dr. Cserey Adolf.

- 90—91. **A testgyakorlás alapelemei.** Irta Dr. Ottó József.
 92. **Kis physikai földrajz.** Irta Dr. Bozóky Endre.
 93. **Szerves chemia.** Irta Schwickler Alfréd.
 94. **Világtörténet.** III. rész. Irta Cseh Lajos.
 95. **Analytikai síkmértan.** Irta Dr. Lévay Ede.
 96—98. **Bogarhatározó.** Irta Dr. Cserey Adolf.
 99. **Meteorologia.** Irta Dr. Bozóky Endre.
 100. **A magyar művelődés története.** Irta Dr. Bartha J.
 101. **Astronomia.** Irta Dr. Wonaszek A. Antal.
 102. **Bevezetés a jog- és államtudom.** Irta Dr. Kun B.
 103. **Banktechnika.** Irta Juhász Kálmán.
 104. **Kereskedelem-isme.** Irta Dr. Berényi Pál.
 105. **Gyakorlati olasz nyelvtan.** Irta Dr. Cs. Papp J.
 106. **Fotografálás.** Irta Sajóhelyi Béla.
 107. **Dramaturgia.** Irta Rakodeczay Pál.
 108. **Anthropologia.** (Embertan) összeállit. Lósy J.
 109. **Lélektan.** Irta Dr. Schmidt Márton.
 110. **Physikai zsebkönyv.** Irta Dr. Bozóky Endre.
 111. **Német helyesírás.** Irta Albrecht János.
 112. **Mathematikai szünórák.** I. füz. Irta Mikola S.
 113. **Aesthetika.** Irta Dr. Bartha József.
 114. **Mathematikai szünórák.** II. füz. Irta Mikola S.
 115. **Algebrai példatár.** 2. kiad. Irta Dr. Lévay Ede.
 116. **Görög régiségek.** Irta Dr. Schmidt Márton.
 117—118. **Az állatok fejlődése.** I. rész. Irta id. Dr. Perényi J.
 119—120. **Protestáns egyházjog.** Irta Hörk József.
 121—123. **Gombaisme.** Irta Dr. Cserey Adolf.
 124. **Az állatok fejlődése.** II. rész. Irta id. Dr. Perényi J.
 125. **Építési enciklopedia.** I. füz. Irta Lechner Jenő.
 126. **Az állatok fejlődése.** III. rész. Irta id. Dr. Perényi J.
 127. **Építési enciklopedia.** II. füz. Irta Lechner Jenő.
 128. **Kis ásványtan.** Irta Dr. Cserey Adolf.
 129—130. **Építési enciklopedia** III., IV. füz. Irta Lechner Jenő.
 131—132. **Növénytan.** Irta Dr. Cserey Adolf.
 133. **Magyar közjog.** Irta Dr. Balogh Arthur.
 134—135. **Állattan.** Irta Dr. Cserey Adolf.
 136. **Magyar bányajog.** Irta Dr. Katona Mór.
 137. **Kereskedelmi földrajz.** Irta Pataki Simon.
 138. **Alkotmánytan.** Irta Dr. Balogh Arthur.
 139. **Latin stilisztika.** Irta Dr. Cserép József.
 140—141. **Polgári perrendtartás.** Irta Dr. Pajor Ernő.
 142—143. **Elektrotechnika.** Irta Dr. Bozóky Endre.
 144. **Kereskedelmi számtan.** Irta Derszib Béla.
 145—146. **A statisztika elmélete.** Irta Dr. Kenéz Béla.
 147—148. **A magyar jelmez és fejlődése dióhéjban.** Irta Nemes M.
 149. **Társadalmi gazdaságtan.** I. (elméleti) rész.
 Irta Dr. Wildner Ödön.
 150. **Társadalmi gazdaságtan.** II. rész. Társadalmi gazdasági
 politika. Irta Dr. Wildner Ödön.

STAMPFEL-FÉLE
TUDOMÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

— 150. —

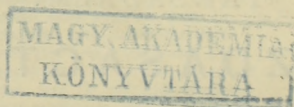
TÁRSADALMI
GAZDASÁGTAN.

IRTA
DR. WILDNER ÖDÖN.

II. RÉSZ.
TÁRSADALMI GAZDASÁGI POLITIKA.

POZSONY. — BUDAPEST.
STAMPFEL KÁROLY KIADÁSA.

I.

A társadalmi gazdasági politika fogalma, feladata, ágai, intézői.

1. A társadalmi gazdasági politika fogalma s feladata.

Az elméleti társadalmi gazdaságtan vizsgálódásait kiegészíti, mert a részletekre kiterjeszti, a társadalmi gazdasági politika, a mely egyszersmind alkalmazza a gazdasági élet konkrét jelenségeire az elmélet általános tanulságait. Egyrészt leírja a gazdasági élet részletjelenségeit, kutatja azok oki és okozati összefüggéseit, de másrészt gyakorlati célokat is követ. Mint már e munka I. füzetében (I. 3.) mondtuk, iparkodik a gazdasági élet vizsgálataiból s általános törvényeiből megállapítani és részletesen megismertetni azokat az eszközöket, cselekvési módokat, intézményeket, a melyek segítségével az ember (egyes, társadalom, állam) céltudatosan és célszerűen belenyúlhat a társadalmi gazdaság fejlődésének menetébe, s a melyek útján legjobban véli megközelíthetni a gazdasági jólét és igazság koronkinti eszményeit.

A történelem és tapasztalat bizonyítja, hogy a gazdasági élet csakugyan folytonos fejlődésen ment és meggy keresztül s ezen fejlődésben része van az embernek csakúgy, mint a természetnek. Az ember munkája különösen a természeti és társadalmi életfeltételek mind tudományosabb megismerésében, a termelési technika, valamint a forgalmi, fogyasztási intézmények mind tökéletesebbé tételében, — a gazdasági viszonyokon alapuló, de azokra újra átalakítólag visszaható társadalmi és jogi viszonyok, szervezetek és intézmények átalakításában mutatkozik.

Az ember belenyúlása a fejlődésbe nyilvánvaló, de nem lehet azt úgy tekinteni, mintha a belenyúlás egy akarattal, egy irányban, egy közös társadalmi érdek szempontjából, tehát egységesen történnék. A gazdasági fejlődés — a mennyiben abban az embernek is része van — a társadalom számos, külön-

böző irányban, különböző érdekek szolgálatában működő erőinek, egyesek, osztályok, pártok mindenkori küzdelmeinek eredője.

Mindazonáltal, ha az emberi beavatkozást hosszabb időközök és nagyobb embertömegek egyisége alapján összefoglalva nézzük, mindenkor bizonyos közös gazdasági vezéreszmékre, érdekekre, célokra, áramlatokra akadunk. Ezeket különösen a politikai szervezetek mutatják szembevetően, mint-hogy ők tényleges hatalmukkal leghatásosabban testesíthetik meg az uralkodókká vált eszméket s érdekeket. Az általuk végrehajtott és életbeléptetett változások mellett, velük párhuzamban, vagy velük ellentétben, természetesen folyton végbemennek a gazdasági testben szinte észrevétlenül más lassú, de mélyreható változások, egyes termelési, forgalmi, fogyasztási feltételek, a jövedelem-eloszlási folyamat, társadalmi, jogi viszonyok, gazdasági nézetek fokunkinti eltolódása, átalakulása folytán, s ezeket a változásokat a gazdasági politikának is követnie kell.

Ezek szerint a társadalmi gazdasági politika is a gazdasági élet és tudomány korunkinti állapotaihoz igazodik s azok fejlődését tükrözi vissza. Egy alapelve, egy vezéreszméje azonban mindenkori érvénnyel felállítható: hogy a gazdaság célja a társadalom szükségleteinek lehető legbősegebb, legváltozatosabb s az emberek legszélesebb köreire kiterjedő kielégítése, a javaknak lehető legcsekélyebb áldozattal, fáradsággal beszerzése mellett.

2. A társadalmi gazdasági politika ágai.

A társadalmi gazdasági politikát megszokásosabb a gazdasági élet négy főjelenségének alapulvétele mellett: termelési, forgalmi, jövedelemeloszlási és fogyasztási politikára fölosztani.

A termelési politika azokkal az eszközökkel, eljárási módokkal, intézményekkel és szervezetekkel foglalkozik, a melyek a termelés eredményességét, a javak értékét fokozzák, a tőkét — technikai értelemben — s a munkaerőt szaporítják, a termelési tényezők hatékonyságát emelik, s a termelésre vonatkozó szakismereteket növelik. A termelés politikájában azután szó van a három termelési s foglalkozási főág: az őstermelés, az ipar és a kereskedelem politikájáról.

A forgalom politikájának azok az eszközök, eljárási módok, intézmények és szervezetek a tárgyai, a melyek a társadalmi gazdasági alanyok közti gazdasági érintkezést széleskörűvé, szervessé és a leszámolást pontossá és biztossá teszik. A forgalom politikájába tartozik az értékgazdaság (pénz- és hitelügy) és a közlekedés-ügy (szárazföldi és vízi-utak, hidak, vasutak, posta, táviró, távbeszélő stb.) politikája.

A jövedelemeloszlási politika a társadalmi gazdasági jövedelem eloszlásának folyamatát vizsgálja, s minél helyesebb és igazságosabb módját iparkodik megállapítani. Ennek területe érintkezik egyrészt a termelési politikával, a mennyiben a jövedelemeloszlás alapját a termelés hozadéka képezi, másrészt a társadalmi politika területével, a mely összefoglalja azokat a folyamatokat, a melyek útján a társadalmi osztályok kialakulása végbemegy. A társadalmi osztályokat ugyan nemcsak gazdasági tényezők jegecsezik ki, hanem egyéb értelmi és érzelmi, műveltségi, erkölcsi stb. befolyások is, de alakulásukra mégis legnagyobb hatással vannak a gazdasági tényezők, s első sorban a jövedelemeloszlás tényezői.

A jövedelemeloszlási politika problémái közt napjainkban a legbehatóbb vizsgálódás, bírálat és vita tárgya a munkajövedelem alakulásának s a többi jövedelmekhez való viszonyának kérdése, a melyet ez a mű részint a termelési politikában (II. 7.) részint a társadalmi gazdasági eszmék fejlődése vázlatában (VI. rész) érint.

A fogyasztás politikájába tartoznak azok az eszközök, eljárási módok, intézmények, szervezetek, a melyek a fogyasztás társadalmi kielégítését előmozdítják (pl. fogyasztási szövetkezetek, lakáspolitikai, háztartási oktatás stb.), s a melyek e kielégítést fenyegető károk, bajok és válságok elhárítását célozzák (pl. biztosítás stb.)

3. A gazdasági politika intézői.

A gazdasági politikát nem lehet csak az állam, vagy politikai közületek tevékenységének venni, mert nemcsak ezek állítják fel a közgazdasági fejlődés céljait, s nemcsak ezek igyekeznek azokat cselekedeteikkel megvalósítani, hanem úgy egyének, mint egyének különböző formájú egyesülései, tár-

sulásai is. A gazdasági politikára tehát többé-kevésbé intéző befolyást gyakorolnak: egyének, egyének szabad magánegyesületei és társulatai, határozott célú (pl. közjogi) testületek, politikai közületek, községek, más önkormányzati testek s az állam. Leggyöngébbre tehető a társadalomgazdasági politika szempontjából a magában álló egyén befolyása. Egyéni akarata, cselekvése csak akkor bír nagyobb súlylyal, ha egyénisége oly erős, hogy eszméit, akaratát nagyobb tömegekkel, társulatokkal, községekkel stb. is el tudja fogadtatni; másrészt, ha oly hatalmi állásban van, a mely tágkörű cselekvést enged neki. De azért egyébként is látni az egyéni politika eredményeit, pl. a bérrendszer némely alakjában, a nyereségben való részesítésben, a munkás-jóléti intézmények berendezésében stb.

Legnagyobb természetesen az állam befolyása. Ő rendelkezik a törvényhozással, s irányítja általa a jogrendet, ő rendelkezik a hatóságok gépezetével, valamint a leghatalmasabb physikai és pénzügyi eszközökkel, a melyekkel akaratát végrehajtja. Gazdasági érdekeket támogathat, előmozdíthat, gátolhat, elnyomhat a gazdasági élet minden terén. Minden, nem az államtól kiinduló gazdasági törekvés csak úgy számíthat tartós eredményre, ha megvalósulván, mint intézmény, az állami jogrendbe felszívódik; ha az államhatalom védi, biztosítja és kikényszeríti.

II.

A termelési politika.

A) Az őstermelés politikája.

1. Az őstermelés ágai.

Az őstermelés a szükségleteink kielégítésére szükséges nyersanyagokat állítja elő s termékeit részint az ásványvilágból, részint a növényvilágból, részint az állatvilágból veszi. E szerint megkülönböztetjük a bányászatot, a földművelést (kertészetet, szőlőművelést, erdészetet), végül az állattenyésztést.

A földművelés és állattenyésztés szoros kapcsolatban áll egymással s azt leggyakrabban együtt szokás űzni, mert a földművelés által termelt némely

növényi anyag (takarmány és mag) az állattenyésztés javára szolgál, másrészt az állattenyésztés szolgáltatja a földműveléshez az állati erőt (igavonó állatot) s az állati trágyát. E szoros összefüggésnél fogva a földművelést és állattenyésztést me z ő - g a z d a s á g közös neve alatt foglalják össze.

2. Az őstermelés alapja: a földbirtok.

a) A földbirtok eloszlása és ennek politikája.

Általános társadalomgazdasági szempontból, de az őstermelés eredményességének különleges szempontjából is fontoskérdés, hogy valamely társadalomgazdaságban a földbirtokok nagyság szerint hogyan oszlanak meg, s megvan-e közöttük a kellő arány?

Eszerint beszélünk nagy-, közép-, kis- és törpe birtokokról, de nem mértani, hanem gazdasági szempontból. N a g y birtok az, amelyben a legkülönbözőbb termelési és művelési ágak egyesítettnek (magtermelés, állattenyésztés, mezőgazdasági ipar), amely a birtokost már az általános vezetéssel és felügyelettel teljesen elfoglalja, — míg a gazdálkodás végrehajtása külön emberek dolga —, egyszersmind pedig a birtokosnak oly jövedelmet nyújt, hogy magából ebből a földjáradékból magasabb társadalmi osztálya igényei szerint meg tud élni. K ö z é p birtok az, amelyen leginkább magtermelést s állattenyésztést űz a birtokos, ő már maga is tényleg részt vesz a gazdaságban, ha nem is a közönséges physikai munkában; ez a birtok neki már nem nyújt annyi jövedelmet, hogy pusztán a földjáradékból magasabb életmód mellett szükségleteit ki tudná elégíteni, hanem mint tőkés, vállalkozó, szellemi munkás stb. kénytelen segédjövedelmet keresni. K i s birtok pedig az, amelyen magtermelést űz a birtokos, még pedig saját és családja physikai munkaerejével (s csak néha még idegenekével is); e birtok jövedelmében egyesül a földjáradék és munkabér, s ez elegendő alacsonyabbrendű háztartás vitelére. Végül t ö r p e birtoknak nevezzük azt, amelyen valamely olcsó élelmi szert (burgonya, tengeri, konyhakertészeti czikkek stb.) állít elő a birtokos, de ez őt sem eléggé nem foglalja el, sem pedig elég megélhetést nem biztosít neki, úgy, hogy kénytelen más birtokosnál is bérért dolgozni.

Hogy ezek a beosztások milyen nagyságú területre érvényesek, az függ a talaj termékenységtől, az éghajlattól, az üzemi rendszertől stb. Míg Dél-franciaországban egy 2 hektáros birtok már önálló megélhetést biztosít egy parasztcsaládnak, kevésbbé termékeny, vagy nem szabadforgalmú vidékeken erre 5—10 hektár sem elég.

A nagybirtoknak különösen a termelés terén előnyöket biztosítanak a következők: 1. a birtokos magasabbfokú értelmisége, szélesebbkörű áttekintése a termelés és fogyasztás viszonyain, nagyobb vagyoni ereje a termelés legcélszerűbb szervezését teszi lehetővé; 2. a nagy terület mellett a művelési ágak észszerű s egymásba kapcsolódó rendszerét lehet létesíteni; 3. a munkások elosztása, az üzemi tőkék (épületek, gépek, igavonó állatok stb.) kihasználása teljes mértékben lehetővé válik. Ez és 4. a befektetések, földjavítások, kiváló vetőanyag stb. nagyobb tiszta hozadékot eredményeznek.

A közép- és kisbirtok mellett szól termelési, de különösen jövedelmi eloszlási s társadalmi szempontból: 1. hogy intenzívebb és gondosabb gazdálkodás folyik rajta, minthogy a tulajdonos maga műveli a földet s úgy a földet mint a munkaeszközöket jobban kiméli; 2. a népesség arányosabb eloszlásának, társadalmilag helyesebb tagozódásának s a proletariátus meggyáltlásának eszköze.

Úgy a nagybirtok mint a kisbirtok túlságba vitele csak károsan hat. A nagybirtokok növekedése latifundiumokká okozza a mezőgazdaság elhanyagolását (parkok, vadaskertek, óriás legelők stb. alakítása által), a birtokból kizárt környékbeli nép földéhségét, a tulajdonosok külföldön tartózkodását. Viszont a kisbirtokok felaprózása törpe- vagy parcellabirtokokra a tömeges elszegényedést, az uzsorát, a mezőgazdaság hanyatlását stb. idézi elő. Látni ezekből, hogy az előnyök és hátrányok mérlegelésének nemcsak gazdasági, hanem általános társadalompolitikai nézőpontokból is kell történnie.

A birtokok alakulására és eloszlására nagy befolyással van az a körülmény, vajjon a birtokok alá vannak-e vetve bizonyos megkötöttségnek szerzés, elidegenítés, átörökítés, megterhelés és felosztás tekintetében vagy sem?

A legújabbkori társadalomgazdasági fejlődés a

politikai fejlődéssel párhuzamosan ugyan legnagyobb részt ledöntötte a birtokokkal való szabad rendelkezést korlátozó intézményeket és rendszereket (közös tulajdon, rabszolgaság, jobbágyság, ösiség), de azért némely országban ma is fenállanak az előbbi megkötöttség némely maradványai. Ezek legnagyobbbrészt a birtokok feldarabolását akarják megakadályozni. Ide tartozik első sorban a hitbizomány, amely intézmény abban áll, hogy a nagybirtok az alapító rendelkezése értelmében oszt-hatatlanul és elidegenítési tilalommal, szigorúan meghatározott örökösödési rendben száll át leszármazóira, akik a birtoknak csak mindenkori haszonélvezői. Ez által a birtok hosszú időközön át egy család tulajdonában marad. A hitbizományok ellen, különösen ha elszaporodnak, felhozzák, hogy a tulajdonosok privilegiumát hosszú időre biztosítják, másokat pedig a birtokszerzésből kizárnak. Ez sokszor kivándorlásra, a népesség kedvezőtlen eloszlására vezet. Bár a család érdekét tartoznának szolgálni, a családi köteléket éppen lazítják, minthogy a jövőendő örökös már atyja életben függetlennek érzi magát tőle, a többi családtagok pedig, akik ki vannak zárva az öröklésből, az örökössel szemben rendkívül kedvezőtlen anyagi helyzetben vannak. Tisztán gazdasági szempontból a hitbizomány ellen szól, hogy kétséges, vajjon az örökösnek meglesznek-e a nagy jószág okszerű kezeléséhez szükséges ismeretei és hajlamai. Az örökös a földön kívül tőkével csak korlátozott mennyiségben rendelkezik, s azt is inkább a többi családtag ellátására, semmint nagy befektetésre fogja fordítani. Hitel igénybevétele is vagy lehetetlen a megterhelési tilalom miatt, vagy rendkívül nehéz a szükséges körülményes eljárás folytán. Így az örökös keze meglehetősen kötve van a célszerű gazdálkodás tekintetében. A hitbizomány káros hatásai miatt az újabbkori jogfejlődés annak korlátozására törekszik (pl. az által, hogy csak rövidebb időre pl. 20—90 évre engedik létesíteni).

A hitbizományhoz hasonló intézmény, leginkább a kis- (paraszt-) birtokra nézve a törzsörökösrendszer. Ez abból áll, hogy a birtok zártan, azaz osztatlanul száll át előnyösebb, mérsékelt becslés szerint egy vagy több örökösre, míg a többi örököst ez, vagy ezek pénzzel elégítik ki. Ez

az utóbbi kötelezettség mindenestre nagy teher, s a törzsörökös eladósodását vonhatja maga után.

A feldarabolást még azáltal is iparkodnak meggátolni, hogy meghatározzák a birtok kiterjedésének minimumát, s az azon alul való osztást megtiltják, attól a telekkönyvi keresztülvitelt megtagadják. Ilyképen igyekeznek gátat vetni annak, hogy a gazdaságilag már célszerűen nem művelhető s csak mezőgazdasági proletariátus keletkezésére vezető területek keletkezzenek.

A birtoknak a család részére való megőrzését akarja még biztosítani a *homestead-exemption*, azaz a háztűzhely (ház és bizonyos minimális birtokterület) védelme és mentesítése mindennemű végrehajtás ellen.

Mindezek az intézkedések első sorban társadalompolitikai célokat tartanak szem előtt; bizonyos osztályok (aristocrátia, parasztság), mint államfentartó elemek védelmét. Ugyanez a célja még a járadék-birtokok intézményének is. A járadék-birtokot a tulajdonos akként szerzi meg, hogy a vételár helyett természetben vagy pénzben meghatározott járadékot fizet s ekkép könnyebben jut a birtokhoz. Ilyen birtokokat vagy az állam, vagy egyes nagybirtokosok (parcellázás útján) alakítanak telepítés céljából s megszerzésüket közvetítik a járadékbankok is.

b) A birtokkezelési rendszerek.

Aszerint, hogy a birtokot ki kezeli, azon a gazdálkodást ki viszi, annak kockázatát ki viseli s jövedelmében ki részesül, megkülönböztetünk 3 főrendszert: 1. az önkezelési, 2. a haszonbérleti, 3. a feles rendszert.

1. Önkezelés mellett a tulajdonos a gazdaságot személyesen vezeti a maga felelősségére és kockázatára, a művelést bérmunkások által végzeteti, s a termelés hozadéka a munkabérek s egyéb termelési költségek levonása után őt illeti. E rendszer előnye, hogy a tulajdonos a legközvetlenebbül érdekelve van úgy a termelés intensivitása, mint a föld kimélése körül. Föltétele azonban, hogy a tulajdonosban meg legyenek a kellő tulajdonságok és a vagyoni erő, továbbá, hogy a birtok ne legyen oly nagy terjedelmű, hogy azt ne lehessen áttekinteni s úgy vezetni.

Mindazon esetekben, amikor e föltételek egyike vagy másika hiányzik, célszerűbb a

2. haszonbérleti rendszer. Emellett a tulajdonos a jószágot előre meghatározott ellen-szolgáltatásért (haszonbér) másnak engedi át. A kockázatot ekkor a haszonbérelő viseli, de övé a termelés hozadékának az a része, amely a termelési költségeket (munkabér stb.) s a haszonbért meghaladja. A haszonbérlet veszélye abban áll, hogy a haszonbérelő gyakran az idegen s neki csak rövidebb időre átengedett föld túlságos igénybevételére, kizsákmányolására, rablógazdaságra törekszik s földjavításokra nem hajlandó. E veszélyt elháríthatni azáltal, hogy: a) a haszonbérleti időt hosszabbra teszik s akkor a bérelő a kockázatot, befektetéseket stb. jobban viselheti, minthogy a bő és szűk évek esélyei kiegyenlítődnek; b) hogy a haszonbért méltányosan állapítják meg s rendkívüli csapások stb. esetére méltányos leengedést és halasztást engednek.

A haszonbérlet egyik neme az örökbérlet, amely igen hosszú használati és rendelkezési jogot enged állandó bér mellett s rendesen csak a birtokállomány változatlan megtartását köti ki. Az örökbérlet ma már legtöbbszörre megváltható, mi által a bérelő tulajdonába mehet át.

3. A feles vagy részes rendszer mellett a tulajdonos a földet másokkal művelteti s ezekkel az előállított terményekben közösen osztozik, vagy felibe, vagy $\frac{1}{3}$ vagy $\frac{1}{4}$ részben stb. Ez oly helyeken szokásos, ahol a tőkeszegénység miatt nincs pénz a munkabérre s oly művelési ágakban dívik, amelyek különös gondot igényelnek (dohány-, gyümölcs- szőlőtermelés). Hátránya az, ami minden közösségé, hogy t. i. ennek tudata lankasztja a művelők buzgóságát.

c) A birtokművelési rendszerek.

Mindennemű mezőgazdasági termelés a földet bizonyos anyagoktól fosztja meg, amelyeket pótolni kell, hogy a talaj termőképes maradjon s ki ne merüljön. E pótlás vagy természetes újjáépződés által történik, pihentetés (ugar) útján vagy akkép, hogy a növények váltakozva termeltetnek (vetésforgás), mert más és más növény más és más anyagot szerves alkatrészeket von ki és alakít át a

földből, vagy pedig történhetik mesterséges úton az állattenyésztésben nyert trágya fölhasználása avagy vegyileg előállított műtrágya alkalmazása által.

E szempontok alapulvétele mellett különféle művelési, üzemi rendszerek fejlődtek ki, amelyek részletezése már a gazdasági, technikai ismeretek feladata. Itt legyen elég felsorolásuk, annak megemlézése mellett, hogy a rendszerek az extensivitás felől mindinkább az intensivitás felé haladtak.

1. Legkezdetlegesebb az égető vagy irtó gazdaság. Emellett a vadnövényzettel borított földet föltörlik, a rajta levő erdőket fölégetik, azután bevetik, majd legelőnek s újra erdőnek használják. (Erdőmezőgazdaság.) Ha pedig a föld már így sem hoz, tovább állva, új területeket vonnak ugyanilyen művelés alá. Ez persze csak olyan állapotok mellett lehetséges, amilyen mellett pl. a nomád állattenyésztés.

2. A mezőfűves- (legelői) gazdaság abban áll, hogy a földet fölváltva néhány évig szántónak, gabonaneműek termelésére használják, majd néhány évig fűtermelésre, legelőnek.

3. A kettősforgású (öröklegelői) gazdaság mellett a föld egy része állandóan legelőül, másik részében pedig fölváltva őszi és tavaszi gabonaneműek termelésére szolgál.

4. A hármasszorgású rendszer mellett a birtok 3 részre oszlik, s egy-egy-egy évi váltakozás mellett a föld ugarnak marad, egyszer tavaszi, egyszer pedig őszi gabonát termelnek rajta.

5. A négyesszorgású (norfolki) rendszer. Eszerint nincs állandó ugar, hanem erős trágyázás után termelnek az első évben gyökérnövényeket, hüvelyeseket, a másodikban tavaszi gabonát (árpat), a harmadikban lucernát, lóherét, a negyedikben őszi gabonát (buzát). Ez az állattenyésztés növelésével, bővebb trágyázással s így nagyobb termékenységgel jár. De még tökéletesebb:

6. a váltógazdaság. Itt nincs sem ugar, sem legelő. Ennél kalászos növények termelése sohasem következik egymásra, hanem leveles és gyökeres (kapás) növények termelésével váltakozik, míg az állatokat állandóan mesterséges takarmánnyal istállóban tenyésztik. Ez átmenetet képez már az utolsó rendszerhez, mely a

7. szabaddzdaság. Ez nem köti magát

semmiféle vetésforgáshoz, hanem alkalmazkodik a talaj, művelési eszközök, értékesítési lehetőség minden változásához s legintensívebb kihasználásához. Ehhez természetesen már nagyfokú értelmiség, nagy tőke- és munkaerő, bő trágyázás, öntözés kell. Ilyen fejlődik ki mint kerti gazdaság első övezetül a nagyvárosok körül.

3. Az őstermelést előmozdító intézmények.

a) A mezőgazdasági hitel.

A mezőgazdasági hitelt igénybe veszik: a föld megszerzésére, örökösársak kielégítésére, földjavításokra (mindezeket együttesen földhitelnek hívjuk) s a szükséges üzemi tőke biztosítására (üzleti hitel). Mindez a hitel lehet személyi és dologi, ez utóbbi esetben pedig ingó vagy kézi zálog, vagy ingatlan, azaz jelzálog által biztosított.

A birtok szerzésére szolgáló hitel sajátja az, hogy törlesztésének a birtok hozadékaiból kell történnie, anélkül, hogy a kölcsön ezt a hozadékot nagyobbítaná. Ennélfogva csak igen kis részletekben történhetik a visszafizetés, s emiatt ennek a kölcsönnek vagy fölmondhatatlannak vagy csak az adós által fölmondhatónak, de mindenesetre igen hosszú lejáratúnak kell lennie. A földjavításokra fölvett kölcsönnél a gyorsabb visszafizetésre már több kilátás van, mert a javítások a hozadékot fokozzák, de ez is csak hosszabb idő múlva következik be, miért is ennél a hitelnél is kívánatos a lassú amortizáció. Az üzemi hitel segítségével szerzik be a forgó üzemi tőkét (bérösszeg, vetőmag, trágya, takarmány, adók, háztartás) s az álló tőkét (haszonállatok, gépek, szerszámok).

Rendes körülmények közt a termelés hamar behozza a forgó tőkekölcsönt, s néhány szaka alatt az álló tőkekölcsön törlesztése is lehetséges.

A földhitel megszokásosabb alakja a jelzálogkölcsön, amely abban áll, hogy a föld az adós tulajdonában s gazdaságában marad, de ez köteles a kölcsön kamatját s tőkehányadát is törleszteni, abban az esetben pedig, ha kötelezettségét nem teljesíti, a hitelező kielégítheti magát a neki telekkönyvileg biztosított zálog- és végrehajtási jog folytán a birtok elárvereztetése által.

A jelzáloghitel nyújtásával részint magánosok, részint intézetek foglalkoznak. Ez utóbbiak vagy csak egy külön üzletágként kezelik (takarékpénztárak, biztosító intézetek, bankok) vagy pedig ez a kizárólagos feladatuk (földhitelintézetek, földhitelbankok, földhitelszövetkezetek). Magánosok azért nem egészen alkalmasak e hitel nyújtására, mert ők nem mondhatnak le a fölmondásról, s ezzel a tőkéknek esetleg jobban gyümölcsöző elhelyezéséről; rájuk nézve előnytelen az apró részletekben való lassú törlesztés, amiért is kénytelenek magasabb, esetleg a föld hozadékát is meghaladó kamatot szedni, ezt pedig viszont az adós nem bírja. E hátrányok miatt mindinkább terjed e hitel intézeti szervezése.

A földhitelintézetek jellemvonása az, hogy a tőkét, amelyet a földbirtokokra bizonyos becslési értékhányadig, $\frac{1}{2}$ vagy $\frac{2}{3}$ részben kölcsön adnak, meghatározott kamattal és tervszerű törlesztéssel (kisorsolással) egybekötött jelzáloglevelek, adósságkötvények kibocsátása útján szerzik be s ezeknek a földbirtokokra szóló zálogjogok képezik alapját és biztosítékát. A jelzálogkölcsönt az intézet rendesen föl nem mondhatja s törlesztése hosszú időre felosztott évi részletekben (annuitásokban) történik. Az adós a kölcsönt záloglevelekben kapja, amelyek rendes adásvételi forgalom tárgyai, ami által úgy az adós mint a hitelező pénzéhez juthat. E földhitelintézetek közt vannak olyanok is, amelyeket az állam állít fel és különféle előnyökben részesít (állami garancia, bélyeg- és illetékmentesség, a jelzáloglevelek óvadékképessége, rövidebb peres s végrehajtási eljárás) amiáltal ezek a kölcsönök kamatját is alacsonyabbra tehetik.

Mind fokozottabb jelentőségre tesznek szert a szövetkezeti földhitelegyesületek, amelyekben a kisgazdák egyetemleges kötelezettséggel vállálnak egymásért kezességet. Kisebb körökben létesülvén, a hitelnyújtás ezekben óvatosabban és helyesebben történhetik, minthogy a tagok ismerik egymás megbízhatóságát, vagyoni helyzetét, ellenőrizhetik a kölcsön helyes fölhasználását stb.

b) Az őstermelést előmozdító egyéb intézmények.

Ide tartoznak: 1. a földjavítások (irtások, öntözések, vízszabályozások, lecsapolások, a műve-

lési ágak javítása); 2. a mezőgazdasági biztosítás elemi csapások, rossz termés stb. esetére; 3. a mezőgazdasági szakoktatás szervezése népiskolák-, földművesiskolák-, gazdasági akadémiák-, gazdasági főiskolák-, külön szakiskolákban (pl. vinczellér-, kertész-, méhész-, sörfőző-, szeszégető iskolákban), vándortanítás stb. által; 4. kongresszusok; 5. kiállítások és múzeumok; 6. gazdasági (termelő-, forgalmi és fogyasztási) szövetkezetek; 7. vásárok, árverezések (tattersall); 8. mintagazdaságok és kísérleti állomások berendezése; 9. külön állami gazdasági hatóságok és tanácsadó szervek; 10. gazdasági érdekvépviseletek (egyesületek, kamarák).

B) Az ipar és politikája.

1. Az ipar ágai.

Az ipar az a foglalkozás vagy termelési ág, amely az őstermelés nyújtotta anyagokat átalakítja és feldolgozza abból a célból, hogy ekkép a javak a szükségletnek jobban megfeleljenek. Az iparnál előtérbe lép a természettől függetlenebb emberi munka és tőke, mint termelési főtenyező; a tökéletesebb munkamegosztás; a népességnek kisebb területen összesűrűsödése, ezzel új gazdasági és művelődési központok (városok) keletkezése.

Az ipart különböző ágakra és csoportokra lehet osztani, így pl.:

1. Terjedelme szerint lehet kisipar és nagyipar. A kisipart kevés segédszemélyzettel, kevés tőkével, egyszerűbb eszközökkel, rendszeresen megrendelésre űzi az iparos (mester), aki a munkában, mesterségben a maga kezemunkájával is részt vesz és segédeivel ugyanazon társadalmi osztályhoz tartozik. A nagyiparos nagy segédszemélyzettel, sok tőkével, szövevényesebb eszközökkel (rendszen gépekkel) nemcsak megrendelésre, hanem készletre, raktárra, a kereskedelem számára dolgozik, tömeges termelést végez s inkább csak szervezi és szellemileg vezeti a termelést, tehát inkább vállalkozó, s úgy vagyoni helyzeténél, mint műveltségénél fogva egészen más társadalmi életet él, mint a munkásai.

2. Az ipar technikája, gazdasági szervezete és helye, egyszóval üzemrendszere szerint: házi-, vándor- (és megbizási), műhely- és gyáripar.

3. A használt erők szerint: kézmű- és gépipar. (E különbségekről a 2. pont alatti csoportokkal kapcsolatban alább bővebben szólnunk.)

4. A termelés célja szerint: saját fogyasztásra, megrendelésre dolgozó és kereskedelmi árúkat előállító ipar.

2. Az ipari üzemi rendszerek.

a) A házi ipar. A háziipar abban áll, hogy a házisükségletre megkivánt ipari termelést otthon a családtagok végzik, néha családirag szervezett segéd munkások hozzájárulásával. Ez az iparnak történelmileg véve legeredetibb, legkorábbi formája, amely azonban a későbbi fejlődés folytán a csereforgalom beálltával háttérbe szorult; de teljesen azért el nem tűnt, mert egyszerű ipari funkciókat (mosás, sütés, ruhavarrás) ma is végez minden háztartás; a hol pedig a munkamegosztás, a forgalom akadályokba ütközik, ott ma is nagyobb teret foglal el.

A háziipar előnye, hogy sokszor kitűnő, gondos munkát végez, de hátránya, amely miatt háttérbe kellett szorulnia, a tökéletlen technika, a termelés csekély mennyisége és drágasága. Mint mellékfoglalkozás, különösen a mezőgazdák számára, mint bizonyos mostoha körülmények közt (pl. hegyes, erdős vidékeken) élő és némely ügyességeket (pl. csipkeverés, fafaragás, fonás-szövés, agyagipar) nemzedékről-nemzedékre átörökítő lakosság megélhetési forrása ma is jelentős és sok helyt állami támogatásban is részesül. (Népipar.)

b) A vándor- és megbizási ipar. A vándoriparos abban egyezik a megbizási iparossal, hogy mindketten kíválnak a háziipari kötelekből, de a szükséges munkaanyaggal, néha az eszközökkel sem rendelkezvén, munkájukat idegen fogyasztóknak ajánlják fel, akik a nyersanyagokat és esetleg az eszközöket is rendelkezésükre bocsátják. Mindketten bérért dolgoznak. A különbség köztük az, hogy a vándoriparos helyről-helyre, házról-házra jár dolgozni, míg a megbizási iparos állandó műhelyben

dolgozza fel az idegen anyagot. Az ipar ezen nemei is meglehetősen elvesztették jelentőségüket, egyrészt a szükségletek szaporodása és a forgalom tökéletessége, másrészt a velük összekötött azon hátrány folytán, hogy a fogyasztót mindig fenyegette az a veszély, hogy az iparos az általa szolgáltatott anyagot kicseréli vagy egy részét megtartja.

c) A műhely- és kézműipar (Mesterség). Ez olyan kisebb terjedelmű üzlet, amely önállóan állít elő megrendelésre vagy a helyi piac számára ipari munkákat, külön munkahelyiségben egyesítván a rendszeren csak egyszerű kézi eszközökkel dolgozó munkásokat. Jellemző vonása, hogy keveset állít elő, drágán, de legtöbbször jót, úgy, hogy csak kis fogyasztó kört elégíthet ki, de azt tökéletesen. Ez a rendszer különben bővíthető nagy vállalattá is, ha számos önállótlan kézművest egyesít a vállalkozó, a tőkés tömeges termelésre közös műhelyben. Ez a nagyiparrá bővített rendszer éles megítélésben részesült. Sokak szerint legveszedelmesebb formája a magánkapitalisztikus iparnak, mert a vállalkozók az ú. n. izzasztó, kizsákmányoló rendszerre alakítják közvetítők alkalmazásával, másrészt csak arra használják föl, hogy a gyár iparra vonatkozó szigorú és költséges munkásvédelmi intézkedések alól kibújjanak. Ez a rendszer különben csak átmenet a 4. rendszerre. Ez:

d) A gyáripar. Oly nagy vállalat, amely sok munkást a vállalkozó nagy munkahelyiségében központosítva állandóan nagy tőke s rendszeren erő- és munkagépek igénybevételével tömeges termelés céljából foglalkoztat. Jellemző vonásai, hogy itt a tőke játsza a főszerepet, a gép az emberi munkát mindjobban helyettesíti s a gyáros mint nagyvállalkozó mindinkább különvállik munkásaitól. A gyáripar minden gazdasági és technikai előnyt egyesít magában: lehetővé teszi a legtökéletesebb munkamegosztást; a géperőnek legerősebb motorokkal a legteljesebben való kihasználását; a termelés oly specializálását, hogy az időt és költséget rabló átmenetek egyik munkáról a másikra elmaradnak; több üzem kombinációját, helyi összefoglalását, a nyers- és segédanyagok legolcsóbb biztosítása és legteljesebb kihasználása céljából (pl. ha acélgyár kohóval, érc- és szénbányával, koksgyárral stb. van összekötve); lehetővé teszi végre a termelési nagy-

hatalmak, a monopolisztikus termelést végző kartellek és trustök létrejöttét.

Mindezen eszközök által a gyáripár óriási jelentőségűvé válik. Közgazdasági szempontból azért oly jelentős, mert általa a termelés oly tömeges, olcsó, gyors és egyenletes lesz, amilyen más rendszer mellett még nem volt. Azonban társadalmi szempontból is rendkívüli jelentőségűvé vált. Az ipari munkás számára egészen új és nagyon gyakran rendkívül kedvezőtlen munkafeltételeket, a munkás és családja számára függőséget s oly alárendeltséget teremtett, amelyből ezek a leggyakrabban nem tudnak sohasem kiemelkedni. Azáltal, hogy egyenlő nehéz életsorsú emberek ezreit csődítette össze, létrehozta és kifejezésre juttatta a tömeges szegénységet, felvetette a munkáskérdés egészségügyi, kulturális, erkölcsi, gazdasági és politikai súlyos problémáit, amelyekről később bővebben lesz szó. (VI. rész.)

A gyáripár kifejlődésének föltételei: 1. a technika fejlettsége; 2. a nép növekedése, összesűrűsödése és tömeges fogyasztása; 3. fejlett forgalom, amely lehetővé teszi, hogy nagyszámú és távoli vevőkört egy pontból szabályosan el lehessen látni; 4. fejlett kereskedelmi, pénz- és hitelszervezet, amely ily tömeges ellátás gyors és pontos lebonyolítását teszi lehetségessé; 5. oly nagy szükségletek jelentkezése, amelyeket kézművel ellátni nem lehet (pl. vasút-, hajó-, hídépítés); 6. az állam többé-kevésbbé aktív pártfogása (lásd e rész 5. c. pontját).

3. A kézmű- és a gyáripár küzdelme.

A gyárszerűleg szervezett nagyipar több mint száz éve mindjobban és jobban nyomja a kézműrendszerű kisipart. A gyáripár fölénye oly nagy, hogy sokan a kézmű és kisipar teljes tönkretételét várják tőle. Ez azonban nem áll egészen. Oly iparágakban, amelyeknél az iparos a fogyasztónak bizonyos közvetlen s gyárszerűleg el nem végezhető munkaszolgáltatást végez (pl. festő, építő, kárpitos, üveges), amelyeknél a munka vagy iparcikk rövid idő alatt elkészítendő, vagy friss állapotban szolgáltatandó, vagy amelyeknél az egyéni ízlés az irányadó (különös a műiparban) a kézmű és kisipar továbbra is fennmarad. Az árú termelés terén

ellenben csakugyan a legtöbb ágban diadalmasan versenyez a gyáripár a kézművel, amelyet legalább is teljes függőségbe hoz s legfeljebb összerakási, javítási stb. munkára szorít. Oly körülmények, melyek a kisipar javára szolgálnak: 1. a fogyasztó vidékek elszigeteltsége; 2. a fogyasztók szokásai, conservatív hajlamai, személyes viszonyuk a termelőhöz; 3. az iparos gyors igazodása új szükségletekhez, új divatokhoz; 4. átmenetele a műiparra; 5. esetleges állami védelem; 6. a kisiparosok társulása, amely által a nagytőke előnyeit biztosítja maguknak.

4. Az ipar szervezete.

Miként a földbirtok fokozatosan haladt a megkötöttségtől a szabadság felé, úgy az ipar is; bár ez oly nagyfokú megkötöttségnek, mint a földbirtok, nem volt alávetve. A céhrendszer neve alatt ismeretes intézmény mindazonáltal szigorú szabályok korlátai közé vonta az ipar gyakorlását az iparosok letelepedése és száma, üzemük neme és terjedelme, a mesterség megtanulása, a munkaviszony (munkaidő, bér stb.) tekintetében. A céhrendszer a maga idején, mikor arról volt szó, hogy egy szűk helyi gazdasági területen a termelők és fogyasztók érdekeit lehetőleg biztosítsák, megfelelő volt. Később azonban elfajult és egyedárúsági helyzetével s öngazgatási jogaival visszaélt. A központi államhatalmak kifejlődésével a kormányok mindinkább megnyírbálták a céhek jogait, áttörték korlátaikat az iparüzésnek s kivált a házi és gyáriparnak a céhen kívül való megengedése által; a céhszabályok helyébe állami ipartörvényeket léptettek életbe stb.

De az államilag szabályozott s szigorú állami felügyelet alatt gyakorolt iparral szemben megindult a mozgalom az ipar teljes felszabadítása érdekében, mert különösen a nemzetközi kereskedelem kifejlődése folytán károsnak mutatkozott a termelés mindennemű korlátozása, a technikája, szervezete, forgalma fölött gyakorolt gyámkodás.

Mindenütt, ahol az iparszabadság diadalra jutott, a következő elvek nyertek alkalmazást: 1. mindenki egyenlően jogosult az iparüzésre nem-, kor-, nemzetiség-, állampolgárság-, vallásra való tekintet nélkül; 2. mindenki szabadon választhatja

az iparűzés helyét, terjedelmét, nemét; 3. szabadon határoztatja meg az árúk és szolgáltatásai árát; 4. munkásait szabad magánjogi szerződés szerint alkalmazhatja s bocsáthatja el; 5. nincsenek kényszerjogok, kényszerszervezetek, a képesítés és vagyon igazolásának kényszere stb.

A teljes egyéni iparszabadság azonban majdnem mindenütt több-kevesebb kivételnek van alávetve a köz érdekében, mert az abszolút iparszabadság a kontárkodás, szédelgések terjedése, a kisebb embereknek a versenyben való megfojtása stb. által nagy károkat okoz. Ezért szükség volt bizonyos biztosítékokra, amilyenek: 1. némely ipar gyakorlása hatósági engedélyhez (pl. vendéglős, zálogház, színház); 2. más megint képesítés igazolásához van kötve (hajós, építő, gyógyszerész); 3. az ipartelepek állami felügyelet alatt állanak közegészségügyi és közbiztonsági szempontból; 4. állami szabályozás alá szokták venni a munkaszerződéseket, az iparos vándorlását, sokszor bizonyos árúk árát, a tanoncügyet, az iparosok társulási jogát stb.

5. Az ipar fejlődését előmozdító intézmények.

a) Az iparoktatás.

Az ipar óriás változatossága, a technika folytonos haladása, a forgalom bonyolultsága az iparűzőktől sok ismeretet, képességet és ügyességet tételez föl, amelyeket ma már tisztán a gyakorlat, a mesterség űzése közben nem lehet teljesen elsajátítani. Az iparszabadság a mester, legény, inas közti régi patriarchalis viszonyt áttörte, s emellett a munkamegosztás is az ipar elsajátításának régi tanmenete átalakítását tette szükségessé, mert pl. sok iparágra nézve, amelyben az eljárás rendkívül megrövidült, vagy amelynek csak egyes részeihez kell az iparosnak értenie (pl. gyáriparban) a régi tanidő fölöslegesen hosszúnak bizonyult stb. A rövidebb tanidő rendszeres kihasználása azután sokkal inkább lehetséges külön ipari tanintézetekben. Így tehát a műhelyi inas- és legény-oktatás helyébe, vagy legalább vele párhuzamosan fejlődtek külön ipari szakiskolák, amelyek mint előkészítő,

továbbképző, vagy a praxist kiegészítő intézetek megfelelő műhelyekkel, rajztermekkel stb. ellátva közlik a szükséges technikai és gazdasági elméleti és gyakorlati szakismereteket.

A tulajdonképeni oktatást támogatják: tanonckiallítások, fiatal iparosok utaztatása stb. A felnőttek továbbképzésére szolgálnak: a vándortanítás, iparmuzeumok, iparkiallítások, mintaműhelyek, előadások stb.

b) A szabadalom, minta- és árújegyvédelem.

A szabadalom abban áll, hogy valamely áru vagy eljárás föltalálója kizárólagos jogot nyer bizonyos időre, hogy az árút készíthesse, az eljárást alkalmazhassa s így a verseny kizárása folytán eszméjét nagyobb haszonnal értékesíthesse. Ez a haladást, a találékonyságot s ezzel a termelés javulását, a termelési költségek apasztását mozdítja elő.

A mintavédelem kizárólagos jog valamely ipari termék különleges alakjának, mintájának kihasználására. Ez különösen a műipar s azon iparágak előmozdítására fontos, a hol a divat, ízlés nagy szerepet játszik.

Az árújegyvédelem bizonyos árúk ismerető jeleit védi az utánzás ellen, amelyek biztosítják a vevőkört, hogy az illető cikk csakugyan bizonyos cégtől vagy vidékről ered.

c) Az ipari hitel.

Az ipari hitel vagy alapítási és üzemi hitel, vagy fizetési hitel. Az elsőt az iparos azért veszi igénybe, hogy iparvállalatát megalapítsa és üzemben tartsa, tehát telekszerzésre, építkezésekre, gépekre, kihasználendő szabadalmak megszerzésére, a termelés folyó kiadásaira (munkabérek, anyagbeszerzés stb.). A fizetési hitel pedig onnan ered, hogy a munkamegosztásos termelés folytán az üzleti összeköttetésben álló iparos és kereskedő közt a szállított áru árának fizetése elnapoltatik. Mert minden áru, azalatt, amíg nyersanyagból fogyasztásra alkalmas jószággá válik (pl. amíg a vasból konyhaedény lesz stb.) számos iparos- és kereskedői kézen megy keresztül s ezek közreműködését mind az az ár jutalmazza, amelyet a fogyasztó

a végleg kész termékért fizet. Mindaz az előzetes fizetés, amelyet a szabó a posztókereskedőnek, ez a kikészítőnek, ez a takácsnak s a takács a fonónak, ez a gyapotkereskedőnek stb. teljesít fedezetét leli a fogyasztó, azaz a szabó vevője fizetésében s ez a fizetés sokáig függőben maradhat, úgy hogy az egymással összeköttetésben lévő iparosok és kereskedők hitelviszonyban maradnak.

A kétnemű hitel közt az a különbség, hogy az alapítási és üzemi hitel pénztőkét árútőkévé akar átalakítani ipari termelés útján, míg a fizetési hitel az árútőkét pénztőkévé akarja átalakítani kereskedelmi értékesítés útján. A fizetési hitel a hitelt igénybevevő vállalattal összeköttetésbe lépő más ipari és kereskedelmi vállalatokat tételez föl, az alapítási és üzemi hitel pedig pénztőkét, amely ipari vállalatokban keres elhelyezést.

Mindkét hitel haszna abban áll, hogy a termelést élénkíti és kiterjeszti s lehetővé teszi, hogy derék és szakavatott, ámbár vagyontalan iparosok termékeny vállalatokba bocsátkozhassanak s föl szabaduljanak a tőke teljes uralma alól. Egy író ezért az iparvállalatoknak a saját vagyontól való függetlenítését összehasonlítja a hivatalok átörökítésének megszüntetésével és mindenki számára hozzáférhető tételével. A hitel segítségével gyorsan lehet nagyvállalatokat alapítani vagy az üzemet megszorítani a mutatkozó szükséghez képest. Túlságos igénybevétele a túltermelés és könnyelmű, szédelgő vállalkozás s ennek nyomában nagy válságok veszélyével jár.

A hitelnyújtással foglalkozó szervezetek a különféle takarékpénztárak és bankok (köztük az alapító bankok) részvénytársasági vagy szövetkezeti alapon.

d) Társulási intézmények.

Az ipar és az iparosok érdekeinek előmozdítására hathatós befolyással van a társulás változatos intézményei alakjában. Ide tartoznak a különböző iparkamarák, ipartestületek és ipartársulatok, munkásszakegyesületek, munkásszövetségek, ipari választmányok, amelyek az iparosok belső ügyeit igazgatják érdekeiket pedig kifelé képviselik és előmozdítják, véleményadás és a közvélemény, törvény-

hozás és közigazgatás befolyásolása által. A termelés és jövedelemszerzés szempontjából legfontosabb társulási intézmények: az ipari részvénytársaságok, a kartellek, trustök a nagyipar, s az ipari szövetkezetek a kisipar szempontjából. Ez utóbbiak célja lehet: a hitel szervezése, nyersanyag, gépek és munkaeszközök beszerzése, közös raktár tartása s a közös termelés szervezése stb.

e) Állami iparfejlesztés.

Az állam az ipart különböző eszközökkel fejlesztheti. Erre szolgálnak: 1. külön iparhatóságok szervezése, 2. az iparoktatás, 3. iparosoknak nyersanyaggal és gépekkel kölcsönben való ellátása, 4. központi hitelszervezet létesítése, 5. nagy megrendelések tétele pl. a honvédelem céljaira, 6. adókedvezmények, 7. subventiók, 8. a kivitel szervezése 9. védvámok.

6. A munkások helyzete az ipari szervezetekben.

a) A munkajog.

A munkajog s munkaviszony alapja a mai állapotok mellett minden ipari munkás számára ugyanaz: a személy szabadsága és a szerződés szabadsága. Ebből következik: 1. Hogy senkinek sem kötelessége a munka, de senkinek sincs joga a munkára; mindenkinek saját elhatározására van bízva, vajjon munkaerejét értékesíteni akarja-e s ha ezt teszi, magának kell munkaalkalmat keresnie, még pedig ott, a hol jónak látja (szabad költözködés és szabad letelepedés). Az előbbi folyamánya, hogy a társadalom a munkátlanoknak és jövedelem nélkülieknek nem ad jogigényt jövedelemre, legfeljebb szegénységélyre. 2. A munkaszerződés egyén és egyén között magánjogi szerződés, amelynek a törvény némely szabványa keretén belől (pl. a vasárnapi munkaszünet kötelezettsége, némely személynek, mint nő- és gyermeknek némely munkából kizárása stb.) a szerződők akarata ad alakot és tartalmat. Különösen magánegyezkedés tárgya a munkabér meghatározása. 3. Ugyancsak az egyéni gazdasági felelősség folyamánya, hogy az egyén

tartozik gondoskodni magáról és családjáról munka-
képtelenség (betegség, baleset, rokkantság) esetén.

Az egyéni gazdasági szabadság és felelősség a társadalomgazdaság jelenlegi individualisztikus alakulatának megfelel. Ebből az elvből a munkaadóra nézve fontos következmények folynak. A vállalkozók, mint a termelési eszközök tulajdonosai, s gazdaságukat függetlenül vezető egyének szabadon határozzák meg: 1. hogy mit termeljenek s mit kínáljanak a fogyasztóknak; 2. hogyan termeljenek, mily anyagból, mily technikai és munkaerővel, mily emberi és gépmunkaerővel. Szabadságuk és felelősségük teljességéhez azonban megkívánják még, hogy szabadon határozhassák meg termelési tervök kivitelének konkrét feltételeit is, azaz, a munkahely (gyár, műhely) nagyságát és berendezését, a munkaidőt, a munkások számát és különösen bérét. Úgy okoskodnak, hogy tulajdonjogukat csak így gyakorolhatják szabadon s ez joguk, mert a termelés menetéért és gazdasági eredményéért tőkéjükkel felelősek. A munkás viszont velők szemben szabad, mert nem kényszeríthető egy munkás sem, hogy a vállalkozók által javasolt munkafeltételeket elfogadja.

A munkajog illetén rendezése természetesen nagyon előnyös a munkaadókra. Szabad mozgást biztosít nekik, úgy hogy a verseny hullámaival, a termelési feltételekhez való gyors alkalmazkodás útján sikeresen megküzdhetnek. Ellenben a munkásokra nézve a rendszer a következő hátrányokkal jár: 1. Hiába van a munkásnak képessége és készsége a munkára, a munkaalkalom mégis gyakran hiányzik. 2. A munka és kereset bizonytalan, mert a munkaszerződésnek akár külső okokból (pl. ha termelését kénytelen megszorítani), akár személyes okokból való megszüntetése bármikor végüket vetheti. 3. Az egyes munkás a munkaszerződés kötésénél nagyon gyenge helyzetben van a munkaadóval szemben, úgy hogy az, vajjon elfogadja-e az ajánlott feltételeket, egyértelmű azzal, hogy akar-e egyáltalában keresetet vagy sem. 4. Ebből folyik a munkabér abszolút alacsonyysága s ennek nyomán az, hogy a munkás ki nem elégítő életmódot kénytelen élni, valamint a munkanélküliség és munkaképtelenség esetén nem gondoskodhatik magáról és övéiről. 5. A bér alacsonyysága folytán kénytelen a család

keresetét segítségül venni, a nők és gyermekek munkáját, ami a családi életet támadja.

Mindezen bajok kapcsolatban a munkaadók és munkások osztályának éles szétválásával s a közöttük dúló osztályharccal arra vezettek, hogy egyrészt törekszenek a munkaszerződés tisztán magánjogi jellegét megszüntetni s a munkást a termelés szervezetében erősíteni, másrészt a munkásosztály megélhetését, fogyasztását szervezett igazgatás és gondoskodás tárgyává tenni. E munkában részt vesznek: a szabadon szervezkedő munkásság, az állam, a községek, az egyház, egyesek és egyesületek emberbaráti tevékenységgel. E törekvések együttesen a sociálpolitikába tartoznak s ennek legfontosabb kérdéseit képezik.

b) A munkásegyesülések s a sztrájkok.

A munkásoknak legközvetlenebb eszköze, hogy elszigeteltségükből folyó gyöngeségükön segítsenek: a koalíció, azaz valamilyen formájú egyesülésük helyzetük s a munkafeltételek javítására. Ennek legegyszerűbb alakja az, ha egy műhelybeli munkások összebeszélnek s munkaadóiktól a közösen megállapított feltételek teljesítését igénylik (pl. a munkaidő rövidítését, a bérek emelését, a szünetek megváltoztatását, egészségügyi intézkedéseket stb.). Ez a koalíció azonban kiterjedhet bizonyos iparágnak bizonyos helyen lévő összes vagy sok munkására, kiterjedhet az egész országra. Az ilyen koalíció természetesen még nem biztos eszköze a feltételek kivívásának; csakis nyomatékosabban s alaposabban formulázva fejezi ki a munkaadók előtt a munkások kívánságait. Rendesen azonban az ilyen koalíciók egy hatalmasabb fegyvert használnak, t. i. ha a vállalkozók a munkások kívánságait nem teljesítik, nyomást gyakorolnak rá akképen, hogy a munkások a munkát beszüntetik s kijelentik, hogy mindaddig nem veszik föl, míg biztosítást nem nyernek kívánalmaik teljesítése iránt. Ez a munkaszüntetés vagy sztrájk (strike). Ez az üzem szünetelését vagy legalább korlátozását, mindenesetre zavarát vonja maga után, s kényszeríti a vállalkozót, hogy vagy beszüntesse üzemét, vagy tanulatlan és rossz munkásokkal tökéletlenül, korlátozottan folytassa. Ebből kárai

erednek: a termelés s ennél fogva a jövedelem csökkenése, megkezdett munkák be nem fejezése, anyagromlás, kamatvesztesség stb. Ennél fogva egy általános és jól szervezett sztrájk az egész termelés szünetelésére vezet, ami oly erős nyomás, hogy sokszor a munkaadókat már ez kényszeríti a munkások óhajításainak teljesítésére.

Azonban lehetséges a munkaadók koalíciója is. Megegyezhetnek, hogy mind megvonják a munkásoktól a munka- és kereseti alkalmakat. Ez a munkakizárás (lock-out). Ez is hatalmas fegyver, mert a munkások tömegesen kényszerülnek a bérvesztesség, anyagi nélkülözések s a családjuk részéről gyakorolt erkölcsi nyomás hatása alatt engedni, illetve a munkaadók követeléseinek saját követeléseiket feláldozni.

Az ilyen koalíciók, bár a modern felfogás szerint úgy a munkaadók, mint a munkások részére teljesen jogosok, tényleg a legtöbb helyen nem létesíthetők teljes szabadsággal, hanem több-kevesebb korlátozásnak vannak alávetve. Ilyenek: 1. a koalíciós megállapodások jogi következményeinek megtagadása, azaz mindenki visszaléphet azoktól, anélkül, hogy beperelhető lenne, vagy kártérítésre volna kényszeríthető; 2. büntetése annak, aki másokat koalícióra megfélemlítés vagy erőszak által kényszerít; 3. az egyesülési és gyülekezési jog korlátozása; 4. rendőri intézkedések (toloncolás, karhatalom használata a sztrájkolók ellen stb.).

A sztrájk tulajdonkép két fél harca egy magán-jogi szerződés, a munkaszerződés föltételei körül. Ebből folyik, hogy az állam és hatóságai csak a legritkább esetekben jogosultak beleavatkozni. Ilyen esetek, ha a sztrájkolók erőszakos vagy forradalmi eszközöket használnak (gyujtogatás, vagyonrongálás, személyes szabadság megsértése), vagy ha a harcon kívüli egész lakosság életbevágó gazdasági vagy társadalmi érdekeit veszélyeztetik: pl. a vasút, távíró, élelmezési ipar, légszusz-, víz-, közszen-szolgáltatás terén beálló sztrájkok alkalmával.

A sztrájkok a legtöbb esetben szerződésszegést s nagy károkat okoznak. Ezért, hacsak kikerülhetetlenül nem voltak szükségesek, elvileg jogos, hogy a sztrájkolók kártérítést nyújtsanak, ami persze a gyakorlatban csak ritkán vihető keresztül. Minden-esetre helytelen azonban, ellenük ezenfelül büntető-jogi megtorlást alkalmazni.

c) A munkásegyletek és szövetségek.

A koalíciók állandó szervezet nélkül aligha tudnak előnyöket kivívni s kivívott előnyöket megtartani a kellő vagyoni eszközök és összetartás híján. A munkások érdekeit sokkal hathatósabban és maradandóbban biztosítják a munkás-szak-egyesületek.

Ezek tagjai bizonyos iparághoz tartozó aktív munkások, akik heti tagjárulékot fizetnek. Ezért munkanélküliség, betegség, rokkantság, halálozás esetén bizonyos támogatást nyernek. Az egyesületek foglalkoznak ezen segélyezéssel, közbenjárnak munkaadók és munkások vitás ügyeiben, munkaközvetítéssel, formulázzák az elfogadható munkafeltételeket, azaz a kollektívszerződést, képviselik kifelé a munkások érdekeit, befolyolják a választásokra, a hatóságokra, ellenőrzik a munkásvédő törvények betartását stb.

Ha úgy találják, hogy iparágukban a munkafeltételek tűrhetetlenek, fölhatalmazást adnak a munkásságnak a sztrájkra, szervezik azt s a sztrájkolókat segélyezik. Ezenkívül foglalkoznak a munkás művelésével, öntudata emelésével, közügyekbe avatásával.

E munkásszervezetek azután éreztetik hatásukat a szervezetlen munkásokkal s a munkaadókkal is. Az előbbiekkal annyiban, hogy az általuk pl. a munkaidő, egészségügyi körülmények, a munkabér tekintetében kivívott előnyöket a munkaadó sokszor kénytelen a szervezeteken kívül álló munkásaira is alkalmazni.

A szervezetek a szervezeten kívül állókra rendszeren nyomást gyakorolnak, pl. sokszor kényszerítik a munkaadót, hogy ilyeneket ne fogadjon fel; a szervezett többség által okozott sztrájk következtében ők is szünetelni kénytelenek stb.

A munkaadókra gyakorolt hatásukra nézve meg kell jegyezni, hogy erősen belenyúlhatnak a munkaadók akarati sphaerájába. Mégis azt látjuk, hogy sok munkaadó épen nem ellenségük, mert: 1. azt látják, hogy a jól szervezett munkások jobb és munkaképesebb elemekből állanak, mint a szervezetlenek; minthogy a szervezetek tagjaikat csak munkaképesekből s tanult munkásokból toborozzák; 2. könnyebben tárgyalhatnak s biztosabban egyez-

kedhetnek velük, a munkásság kevésszámú felelős és intelligens képviselőivel, mintsem az elszigetelt munkásokkal külön külön.

Csupán gazdasági célokat csak kevés helyütt követnek az ilyen szakegysületek (pl. az angol Trades-Unions stb.), mert legtöbbször politikai céljaik is vannak. (pl. a socialdemokrata egyesületek.)

d) A munkásválasztmányok.

Ezek a munkások képviselői, akiket részint a vállalkozó, részint a munkások választanak, hogy: 1. a vállalkozót támogassák a munkaviszonyt, a munkarendet s egyéb a munkásokat illető ügyek, mint pl. a munkásjóléti intézmények, gyári rend, rendbüntetések, betegsegélyző pénztárak ügyeinek intézésében s ellenőrzésében; tudomására hozzák a munkások óhajait és panaszait; 2. bíráskodjanak a munkások egymásközötti vitás ügyeiben. Ekképen közvetítő elemként szerepelnek munkaadó és munkások közt s jótékonyan hatnak a köztük fölmerülő félreértések és pereskedések, a nagyobb bajokra vezető kölcsönös elégedetlenség okainak felderítésére s eloszlatására. Hogy azonban a munkások ilyen bizalmi férfiai kötelességüket teljesíthessék, biztosítani kell számukra a szólásszabadságot s azt, hogy védve legyenek az elbocsátás ellen, pl. hosszabb felmondási idő ($\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{2}$ évig) kikötése által.

e) A munkáshivatalok.

Ezek részint a munkások, részint a munkaadók képviselőiből, választottaiból állanak. Feladatuk a munkások tényleges helyzetének, bajainak kiderítése (statisztikai adatok gyűjtése, helyszíni kutatások, kihallgatások útján) s a bajok megszüntetését célzó javaslatok megtétele, végül egyes munkás-közigazgatási ügyek vitele, hasonlóan amint ezt az ipar- és kereskedelmi kamarák a maguk körében teszik.

f) A munkáskamarák

is munkások és munkaadók egyenlő számú választottaiból álló szervezetek, amelyek a munkaviszonyból származó viták és peres ügyeknek, részint békéltetés, részint bírói ítélet útján való elin-

tézésére, vagy pedig jövőbeli munkaszerződés feltételeinek körvonalozására szolgálnak. Elnökük rendszeren vagy egy hatósági személy, vagy egy pártonkivüli, közösen választott egyén. A Mundella-féle kamarák egy többtagú választmányt küldenek ki, amely a peres ügyeket elsősorban vizsgálja meg, megpróbálja a békéltetést s csak ha békéltetési kísérlete nem sikerül, kerül az ügy a kamara összes ülése elé, amelyben a munkaadók és munkások egyenlő számban vannak képviselve s ez dönt, de döntése a rendes bírósághoz felebbezhető. A Kettle-féle kamarák szervezete az előbbtől abban tér el, hogy van egy pártatlan elnöke, akinek jogában áll a végítéletet kimondani. A kamara ítélete azonnal végrehajtható.

Némely államban a munkáskamarák jogkörét a külön ipar bíróságok gyakorolják.

g) Az állam munkásvédelmi tevékenysége.

Munkásvédelem alatt értjük mindazokat a rendelkezéseket, amelyekkel az állam belenyúl a munkaszerződésbe, hogy a munkásokat a munkaviszonyból származható gazdasági, egészségi, erkölcsi stb. veszélyek ellen megóvjja, létfeltételeiket kedvezőbbé tegye s így munkaképességüket is emelje. Résztint kötelezőleg belevétet bizonyos rendelkezéseket a szerződésbe s megszab bizonyos berendezéseket és intézkedéseket (pl. hogy a béreket pénzben kell fizetni, hogy ilyen és ilyen óvókészülékeket kell a gépeknél alkalmazni stb.), részint tilalmakat állít föl (pl. hogy a 12 éven alóli gyermekek egyáltalában kizárandók a gyári munkából stb.). E rendelkezések betartását azután külön fölügyelő közegek (iparhatóságok, külön gyári, vagy iparfelügyelők) által ellenőrizteti s áthágóit bünteti. Ekképen a munkásvédelem az állam kényszerhatalma útján kiegészíti a munkásszervezeteknek a munkaviszonyok javítására irányuló tevékenységét, sőt ezt pótolja azokra nézve, akik nincsenek bent a szakszervezetekben (tanulatlan napszámosok, nők, gyermekek stb.)

A munkásvédelem kiterjed a munkaviszony összes tényeire: a munkaszerződés alakszerűségeire, a munkaidőre, a munkahelyre, az üzem módjára s a munkabérre.

1. Amia munkaszerződés alakszerűségeit illeti, e részt az állam feladata gondoskodni, hogy az üzemek munkarendet állapítsanak meg, amelyek az állam rendelkezéseivel összhangban szabályozzák a munkás kötelességeit és jogait a vállalkozóval és közgeivel szemben (a munkaidő tartamát, a szüneteket, a fölmondási föltételeket, a gyárban vagy műhelyben való viselkedést, az eszközök használatát stb.), továbbá gondoskodni, hogy a munkarendet a munkás a szerződés kötésekor megismerje, s hogy azt a munkaadó a szerződés tartalma alatt egyoldalúlag kénye-kedve szerint ne változtatgathassa. Továbbá feladata az államnak a fölmondást szabályozni, még pedig akkép, hogy a fölmondás föltételei mindkét szerződő félre nézve egyenlők legyenek, megegyezés hiányában a törvényben megállapított határidők lépjenek érvénybe, s hogy a munkaviszony bizonyos esetekben (az egyik felet érhető súlyos erkölcsi, testi, vagy gazdasági károk esetében) fölmondás nélkül is abban hagyható legyen.

2. A munkaidő tartamát a munkaszerződés szabja meg s azt egységesen szabályozni nagyon bajos dolog. Az állam mindazonáltal föllállithatja a munkaidő maximumális határát, még pedig vagy általában egyformán minden iparágra vagy különbözően egyes iparágakra — amelyen túldolgoztatni nem szabad (Normálmunkanap). Ennek meg szabása mindenesetre szükséges 1. egészségi szempontokból ott, ahol a munkás kénytelen a munkát folytonosan önkéntes pihenés nélkül folytatni pl. gépmunkánál, nehogy physikai és idegereeje a lehető határokon túl a kimerülésig feszítettessék; 2. kulturális szempontokból, hogy a munka ne vegye a munkás összes idejét és összes testi s szellemi erejét igénybe, hanem, hogy ideje s ereje maradjon a tanulásra, szórakozásra, a köz- és magán s családi élet dolgaira, 3. közgazdasági szempontokból, mert a munka bizonyos határon túl improductivvá s értéktelenné válik.

Ugyancsak a munkaidő szabályozása körébe tartozik a munkaszünetek törvényes rendezése. A törvények rendesen megszabják, hogy engedjenek a munkásnak rövidebb pihenőt napközben, napi pihenőt hetenkint (vasárnap munkaszünet), esetleg hosszabb szabadságot évenként. A törvények azután

kiterjednek az éjjeli munka szabályozására. Vannak oly üzemek, amelyek éjjel-nappal való szakadatlan munkát követelnek (chemiai, élelmiszerkészítő, közlekedési stb. üzemek), más üzemekben pusztán nyerészkedési célból folytatják az éjjeli munkát, hogy pl. a concurrensnél gyorsabban szállítsanak stb. Az előbbiekre nézve az éjjeli munkát eltiltani nem lehet, de itt a munkások érdekeit kellő fölrváltások elrendelésével lehet védeni, az utóbbiakra nézve helyén van az éjjeli munka eltiltása, amely egyenletesen keresztül-vive a versenyzők munka- és nyerészkedési föltételeit is kiegyenlíti.

3. Az üzem és munkahely szabályozása. A munkás a munkaszerződéssel bizonyos időre teljesen az üzem szolgálatába adja magát, s ezáltal kiteszi magát a munkaidő alatt az üzem és munkahely összes behatásainak. Ezek a behatások sokszor veszélyesek és károsok lehetnek (túlzsufaltság, rossz szellőzés, túlságos hőség vagy hideg, rossz világítás, mérges gázok, veszélyes gépek és berendezések, felvonók, csapóajtók stb.), úgy hogy az államnak nemcsak joga, hanem kötelessége is az üzemet és munkahelyet különösen a munkások egészségének s testi épségének védelme szempontjából szabályozás és felügyelet alá venni, annyival is inkább, mert maguk a munkások és munkásszervezetek inkább csak másodsorban érdeklődnek e kérdések iránt, s kevésbbé látják be fontosságát, mint a bér- vagy munkaidő kérdésének.

Az állam feladata itt: a munkaidő megrövidítése oly üzemekben, amelyek veszélyességét közvetlenül nem lehet megszüntetni, a többi üzemekben pedig mindenféle egészségügyi, építésügyi, tisztasági s közbiztonsági berendezések és üzemi rend megkivánása és azok tényleges létesítésének ellenőrzése

4. A munkabér a munkaadó és munkás magánjogi egyezkedése útján állapíttatik meg. Az állam mindazonáltal ebbe a kérdésbe is beleavatkozik s szabályozza. ha nem is a munkabér nagyságát, de fizetésének módozatait. Különösen azáltal védi a munkást, hogy megtiltja a bérnek árúban vagy árúutalványokban (truck-rendszer, Jancsi bankó) fizetését, ami számtalan visszaélésre ad alkalmat s elrendeli, hogy az készpénzben fizetessék.

Ezenkívül az állam és hatóságok saját üzemeikben saját munkásaik számára bizonyos bérskálákat, valamint munkabérminimumokat állapítanak meg, melyek előképekül szolgálhatnak más vállalatok számára.

Ezek a munkásvédelem fajai dologi szempontból. Kiterjednek minden munkásra. Ámde vannak még intézmények és intézkedések, amelyek bizonyos személyeket még kiterjedtebb védelemben részesítenek. Ezek a gyermekek, a fiatalok (14–18 évesek) és nők védelmére vonatkoznak.

A most említett személyek külön védelmének az az indoka, hogy ezek különösen gyöngé felek a munkaszerződés megkötésénél, másrészt, hogy ezeknek az iskolától és családtól való elvonása, testi erejüknek korai és könnyörtelen kihasználása egész nemzedékek testi és lelki elsatnyulását és elnyomódását vonja magán. Védelmük rendszerint abban áll, hogy alkalmazásukat mindenféle korlátozások alá veszik, őket bizonyos munkákból kizárják, munkaidejüket rövidítik s pihenőidejüket kiterjesztik, a gyermekeket és fiatalokat iskolalátogatásra kötelezik stb.

h) A munkásbiztosítás.

Ez kiegészíti a munkásvédelmet a munkás életének bizonyos eshetőségeire nézve. A biztosítás célja a munkásról gondoskodni, ha az munkaerő hiányában, betegség, baleset, rokkantság miatt keresetképtelen.

Az állam feladata itt a biztosítás kötelezővé tétele, minthogy csak így van kilátás általánossá válására. Néhol az állam ezenkívül magára vállalja a biztosítás némely neméhez való anyagi hozzájárulást is (pl. Németország a rokkant- és aggkor-biztosításnál).

A biztosítási díjak fizetésének kötelezettsége más és más biztosítási ágaknál különbözőkép oszlik meg. A baleset elleni biztosítás terheit rendszeren a munkaadók viselik, a betegség elleni biztosítás költségeiben rendszeren $\frac{1}{3}$ -részt a munkaadók, $\frac{2}{3}$ -részt a munkások vesznek részt, míg az aggkor- és rokkantság elleni biztosításnál munkaadó és munkás felelik a díjakat, s néhol az állam is hozzájárul

azokhoz. A munkásbiztosítás föltétele természetesen, hogy a munkások bére legalább is olyan legyen, hogy e díjakat fizethessék.

Igen fontos ága volna a munkásbiztosításnak az oly gyakori munkanélküliség esetére való biztosítás. Ezt azonban az állam egészen a magán- és egyesületi tevékenységre bízva, minthogy egyrészt hiányzik ez ágban a biztos számítás alapja, s a biztosítás óriási terheket róna rá, másrészt a mai individualisztikus társadalmi gazdasági rendszer mellett — mint már említettük — nem ismeri el a munkára való jogot s ebből kifolyólag nem ad a munkátlanoknak jogigényt jövedelemre, hanem legfeljebb a szegénységélyezésre.

i) Munkásjóléti intézmények. (A patronage. A szabad egyetemek. A keresztény socialismus.)

A munkaadók sokhelyt maguk is törvényes és szerződéses kötelezettségükön túl részt vesznek munkásaik gazdasági helyzetének javításában, gondoskodnak háztartási, egészségi, kulturai, szórakozási szükségleteik jobb kielégítéséről bizonyos intézmények által, amelyeket munkásjóléti intézményeknek hívunk. Ide tartoznak: a jó és olcsó munkáslakások, étkezők, takaréktársulatok, fürdők, torna- és játéktermek, népkönyvtárak, vigalmak, az élet mindennapi kérdéseiben való ingyenes tanácsadás, a gyermekvédelem, a serdülők továbbképzésének intézményei, háztartási iskolák leányok számára, segélypénztárak stb. A munkaadók eme jóakarató, a munkás életviszonyainak javítása érdekében kifejtett tevékenységét *patronage*-rendszernek is hívják. E téren újabban nemcsak munkaadók, hanem egyesületek, sőt nagyobb mérvben és rendszeresen községek is részt vesznek.

Bármily nemesnek s jótékony hatásúnak látszik ez a rendszer, a munkások részéről sokszor három okból kedvezőtlen megítélésben részesül: 1. azon módnál fogva, ahogyan ezeket az intézményeket nyújtják; 2. a bér magasságára s a munkás függetlenségére gyakorolt hatásuknál fogva; 3. azon aggodalomnál fogva, hogy ilyen egyes, aránylag jelentéktelen javítások a munkaviszonynak a munkaadó jóakaratótól független irányban való fejlesztését s a gyökeres, alapvető javulását akadályozzák. Az

elsőre nézve megjegyzendő, hogy a munkások tartózkodó magatartása jogos, ha a jóléti intézményeket a munkaadók a nehéz életsorsban tengődő munkásoknak a személyes rokonszenv minden jele, s a közrevonásuk iránt táplált jogos kívánságuk tekintetbe vétele nélkül, mint valamely bármikor visszavonható egyoldalú kegyet nyújtják. Ahol ez az ok elesik, főnáll az az aggodalom, hogy épen a legfontosabb jóléti intézmények (lakás, ételmezés) a béreket alacsonyan tartják, s bár a munkások életszükségleteit teljesebben, de a munkások akaratának, szabad választásának nagy korlátozása árán elégitik ki, úgy, hogy valóságos ipari hűbériségi viszonyt teremtenek. Kivált munkaszüntetés esetén mutatkozik a munkás függősége patronusától, mert ilyenkor a lakáshagyás és ételiszermegvonás stb. veszélye fenyegeti, ami ellenálló képességét rendkívül gyöngíti. Végül a munkásoknak az az aggodalma sem alaptalan, hogy e gyámkodó, patriarchális intézmények a munkaviszonynak a munka szervezetek által a munkaadó kényétől-kedvétől független irányban megindított fejlesztésének útjában vannak, s az arra irányuló törekvésektől elterelik a közfigyelmet.

A munkásjóléti intézmények kapcsán megemlítendő a szabad egyetemi mozgalom (University-extension movement), amelynek célja az egyetemi tanítást a munkásokra nézve megközelíthetővé tenni népszerűen tartott tudományos tanfolyamok és előadások által, valamint az egyetemi telepek, (settlements), amelyeknek célja gondoskodni a munkások neveléséről, szórakozásáról és mindennemű útbaigazításáról, viszonyaik tanulmányozásáról, segítségükről és jogos törekvéseik támogatásáról oly egyének, rendszeren egyetemi ifjak és nők által, a kik ezt a munkát az egyes munkáscsaládok külön-külön figyelemmel kísérésével megosztják egymás közt.

Hasonló irányú tevékenységet fejt ki az egyház is (keresztény-socialismus), a vallási erkölcsi eszmék társadalmi terjesztésével párhuzamosan (l. még a VI. rész 2. pontját.)

C) A kereskedelem és politikája.

1. A kereskedelem ágai.

A kereskedelem az a gazdasági foglalkozás, amely a javak forgalomba hozatalára, cseréjük, azaz kölcsönösen átengedésük közvetítésére s azoknak a termelőtől a fogyasztóhoz juttatására irányul. Gondoskodik arról, hogy a javak: 1. Olyan helyről, ahol keveset érnek, olyan helyre jussanak, ahol többet érnek (pl. a távoli erdők fáit a fővárosba viszi). 2. Hogy a javak a fölösleg, nagyobb kínálat idejében, amikor kevesebb értékük van, összevásároltassanak, s a szükség, nagyobb kereslet idejében, a mikor több értékük van, a fogyasztók rendelkezésére bocsáttassanak (pl. a tüzfát beszerzi nyáron, eladja télen). 3. Hogy összevásároltassanak olyan mennyiségben, amelyben kevesebb értékük és kisebb áruk van (ez a körülményekhez képest lehet nagy mennyiség vagy megfordítva kis mennyiség) s a piacra adassanak olyan mennyiségben, amelyben több értékük s nagyobb áruk van. Ennélfogva a kereskedelem, bár a javaknak sem anyagát nem állítja elő, sem alakjukat nem változtatja meg, mégis értéktermelő, értékfokozó foglalkozás; helyi, időbeli s mennyiségbeli körülmények kihasználása által gyarapítja a javak értékét.

A kereskedelem osztályozásai közül említendők: 1. B e l- és k ü l k e r e s k e d e l e m. Az első az ország határain belől levő árukat hozza forgalomba, a második két ország közt közvetíti a forgalmat és vagy belföldi árukat visz külföldre (kiviteli-, export-, kereskedelem) vagy külföldi árukat hoz belföldre (b e h o z a t a l i, i m p o r t- kereskedelem) vagy külföldi árukat visz külföldre (átviteli-, t r a n s i t o - kereskedelem), 2. Á r ú k e r e s k e d e l e m, amely árukkal, értékkereskedelem, amely pénzekkel, pénzhelyettesítőkkal, érték- és hitelpapírokkal kereskedik; 3. S a j á t- és b i z o m á n y i k e r e s k e d e l e m, ez utóbbinál a kereskedő saját nevében, de más részére vesz vagy elad árukat. 4. S z á r a z f ö l d i és t e n g e r i k e r e s k e d e l e m. 5. K i s- és n a g y k e r e s k e d e l e m. A kis kereskedelem kis vevőkör keresletét kis tőkével, csekély segédszemélyezettel, kis mennyiségű áruval elégíti ki, házalás vagy részleteladás (d e t a i l- kereskedés) útján, míg a nagykereskedelem nagypiacok ellátását

közvetíti, nagy tőkével, nagy segédszeméllyel hozza forgalomba az árúk nagy tömegét (engros-kereskedelem). 6. Egyéni vagy társas kereskedelem. Ez utóbbi lehet szervezve, mint közkereseti, betéti s részvénytársaság, vagy mint szövetkezet.

2. *A belkereskedelem és külkereskedelem.*

A kettő közt közös vonás az, hogy mindkettő célja árúkat venni ott, akkor és olyan mennyiségben ahol, amikor s amennyit olcsóbban lehet venni s eladni ott, akkor és olyan mennyiségben, ahol, amikor s a mennyit drágábban lehet adni. Közös az a hatásuk is, hogy a vétel helyén a termelés és az árak emelkednek, az eladás helyén a fogyasztás emelkedik s az árak esnek s a tőke és munka ennek folytán oly termelési ágak felé fordulnak, amelyekben kedvezőbb, azaz jobb és olcsóbb termelés céljára értékesíthetők.

A külkereskedelem azonban mégis lényegesen különbözik a belkereskedelemtől. A belkereskedelem a kereskedelem értékgyarapítását sokkal jobban kihasználja az illető ország javára, míg a külkereskedelemben az egyik termelőcsoport a külföldön lévén, az általa elért haszon is a külföldre hárul.

Hogy mégis minden ország üz külkereskedelmet is, annak oka, hogy: 1. szüksége van oly árúkra, amelyek belföldön egyáltalában nem termelhetők s a melyeket be kell hoznia pl. gyarmat-árúkat, 2. szüksége van oly árúkra, amelyek belföldön csak aránytalanul nagyobb költséggel termelhetők, mint külföldön, 3. termel oly árúkat, amelyeknek a belföld fogyasztási piacza nem elég, úgy hogy azokat előnyös kivinni külföldre, 4. közvetíti árúk forgalmát más országok közt, mert e közvetítő működéseért bizonyos haszna van.

5. Legnevezetesebb azonban a külkereskedelem az az esete, amikor a kereskedelmi forgalomba lépő országok egyike az összes termelési ágak tekintetében előnyben van a másik fölött s mégis abbahagyja, vagy megszorítja bizonyos ágakban a termelését, (itt mutatkozó szükségletét behozatallal fedezvén), hogy annál nagyobb erővel űzze más ágakban a termelést. Ugyanis előnyben van ugyan

minden termelési ágra nézve, de épen nem egyforma előnyben. Ilyenkor tehát azon cikk termelését fogja korlátozni s ebbeli szükségletét behozatallal fedezni, amelynek előnye aránylag sokkal kisebb, mint más cikkeké, mert ez lehetségessé teszi, hogy összes erejét ezen más cikkek termelésére fordítsa, amelyekben aránylag sokkal előnyösebb a termelése s ebben kivitelre dolgozzék. Ebben az esetben a külkereskedelem tárgyát képező árúk termelési költségei összehasonlíttatnak s ha az összehasonlított termelési költségekben lényegesebb különbség mutatkozik, ez döntővé válik a külkereskedelmi forgalom létrejöttére. A termelvények elkezdének vándorolni egyik országból a másikba. Hogy a termelvények helyett nem a termelő erők vándorolnak, annak oka, hogy a tőke és munka átvitelének nagy egyéni, természeti, gazdasági és politikai akadályai vannak s ekkép a nemzetek közti tőkéletlen versenyt nem lehet egyensúlyba hozni.

A külkereskedelem egyik alaptörvénye, hogy minden behozatal megfelelő kivitt s minden kivittel megfelelő behozatalt idéz elő, azaz a kettő egyensúlyban van. (Nemzetközi kereslet egyenlete). Nem jelenti ez azt, hogy a behozatal és kivittel ugyanazt az összeget képviselik, mert a behozatal és kivittel összehasonlítása, azaz a kereskedelmi mérleg folytonos ingadozást mutat, hanem azt jelenti, hogy a behozatal és kivittel megfelelnek a nemzetközi követelések és tartozások állapotának, azaz a fizetési mérlegnek. A behozatal nagyobb lesz, mint a kivittel, 1. ha valamely állam kölcsönöket vesz föl, melyek jórészt árúkbán fognak befolyjni, vagy, ha egy előbbi korszakban más államnak kölcsönöket adott, melyek nek kamat- és törlesztési hányadai árúk alakjában folynak be, 2. ha valamely állam oly szolgáltatásokat teljesít a másiknak (pl. hajózás, szállítás, biztosítás), amelyeknek árát az részben árúkülde ménynyel egyenlíti ki; 3. ha valamely államban gazdag idegenek tartózkodnak, akik hazulról kapnak földjáradékot, béreket stb.

3. A szabadkereskedelem és a védvámrendszer.

A külkereskedelem menetére az állam nagy behatással lehet aszerint, amint a külkereskedelem-

nek szabad folyást enged, vagy azt korlátozza a belföldi termelés védelme szempontjából. A belföldi termelés némely ágait előnyben részesítheti a külföldiekkel szemben vagy azáltal, hogy oly behozatali vámot (védvám) ró a külföldi cikkeire, amely magasabb mint a belföldi cikkeire háruló költség s ekképen a belföldi cikk ára olcsóbb lehet, mint a külföldié, vagy azáltal, hogy a belföldi cikk kivivőinek kiviteli jutalmat, export-praemiumot ad, amelylyel növeli a cikk közönséges kereskedelmi hasznát.

A szabad külkereskedelem hívei szerint a szabadság biztosítja legjobban a termelés eloszlását, a szükségleteknek, a fogyasztópiacnak legkedvezőbb, legolcsóbb ellátását a szabad verseny következtében, végül a legjobban előmozdítja a nemzeteknek a kulturai haladás szempontjából megbecsülhetetlen érintkezését, nemzetközi szövetkezését.

Ez elmélet gyenge oldala a gazdaságnak, mint egy abstract, egynemű egységnek felfogása, s hogy nem veszi tekintetbe, hogy a gazdaság nemzetek és társadalmak szerint tagolt gazdaságokból áll, amelyeknek történelmi külön fejlődésük folytán számos külön érdekük, a világ gazdasági érdekektől eltérő érdekük van. Ha a szabadkereskedelem pl. a termékeket olcsóbbá is teszi, egyes nemzeteknél a tőkék elértéktelenedését, bércsökkenéseket, munkások elbocsátását stb. okozhatja, tehát e nemzetek gazdaságára határozottan káros lehet.

Fenálló termelési szervezeteknek s a belföldi gazdasági ágaknak védelme indítja ennél fogva a szabadkereskedelem elleneseit a védvámrendszer pártolására. Ezenkívül fölhozzák még mellette azt a kedvező hatását, amelyet új termelési ágak meghonosítására, fejletlen ágak fejlesztésére gyakorol a védvám, mint nevelő vám, végül annak a szükségét, hogy a nemzeti védelemre szükséges cikkek, löszerek, élelmezési, ruházati cikkek stb. termelése a belföldön minden eshetőségre biztosítva legyen.

A védvámrendszer ezen előnyei nyilvánvalók, de ki kell emelni, hogy általánosan, minden termelési ágra keresztülvinni szinte lehetetlen. A védvám célja oly árak fentartása a belföldön, amelyek mellett érdemes termelni, a külföld ársúlyesztő versenyének távoltartásával. Ha már most a véd-

vám minden cikket véd, azaz a külfölddel szemben megdrágít, az vagy bizonyos termelők termelési föltételeit nehezíti (pl. a fonál megdrágítása előnyös a fonóra, de hátrányos lehet a takácsra, a nyers vas megdrágítása előnyös lehet a kohótulajdonosra, kevésbbé az a vasgyárosra), vagy ha a termelés egész menetét a nyersanyagtól az árú teljes elkészültéig védi, ez a drágítás a fogyasztókat sujtja, a fogyasztást s a kivitel megnehezíti, külföldi árúk behozatalát elősegíti.

Mentől jobban rá van utalva valamely ország kivitelre, annál nehezebb ott a védvámrendszer fentartása, különösen mert a más országok visszatörlesztésul hasonló korlátokat állíthatnak fel, hasonlóképp elzárkózhatnak vele szemben.

A mai gazdaságokon végignézeve, azt látjuk, hogy teljes szabadkereskedelem helyett az államok a termelés kisebb-nagyobb területére vonatkozólag több-kevesebb szigorúsággal a védvámrendszert követik.

4. A külkereskedelem szabályozása a vámok és kereskedelmi szerződések által.

A külkereskedelmet szabályozzák:

I. 1. V á m t ö r v é n y e k és rendeletek, amelyek kiindulván néhány vezérelvből (pl. a hazai ipar vagy őstermelés vagy munka védelme), az árúk behozatalát, átvitelét és kivitelét bizonyos irányokban meghatározzák, a vámeljárást előírják stb.

2. V á m t a r i f á k, amelyek a vám alá tartozó és vámmentes árúkat rendszeresen felsorolják és megszabják azon összeg tételét, amelyet az árúk után a határon való átlépésük alkalmával fizetni kell. A vámtarifa lehet a u t o n o m, ha tételeit kizárólag a belföldi törvényhozás szabja meg, s s z e r z ő d é s e s, ha a tarifa külállamokkal történt egyezség útján jó létre.

II. K e r e s k e d e l m i s z e r z ő d é s e k. Oly nemzetközi szerződések, amelyek a külkereskedelmet, határforgalmat, hajózást, az állategészségügyet stb., a vámokat s az állampolgároknak a másik államterületen való letelepülését, ipari és kereskedelmi foglalkozását, adózási, igazságszolgáltatási viszonyait stb. szabályozzák.

Legfontosabb részük közgazdasági szempontból a vámszerződési rész. Ez vagy megköti a fenálló vámokat, vagy speciális tarifákat állapít meg, vagy evvel kapcsolatban megállapítja a legkedvezettebb nemzetek záradékát, kimondván, hogy a szerződést kötő államok minden, későbbben más államnak nyújtott kedvezményt külön szerződés nélkül hallgatagon igénybe vehetik.

A vámszerződések a szerződés idejére kizárják vagy legalább korlátozzák a szerződéses felek önálló vámpolitikáját, minek folytán minden állam csak úgy hajlandó szerződést kötni, ha saját legfontosabb érdekeinek előnyöket biztosíthat, így pl. kiviteli cikkeinek vámkedvezményeket s kárpótlásul viszont ő biztosít a másoknak kedvezményeket oly behozatali cikkekre vonatkozólag, amelyek versenyét a honi cikkekre nézve nem tartja nagyon károsnak.

A legszorosabb külkereskedelmi összeköttetést létesíti a vámu nio, amikor is a szerződő államok területe a többi államokkal szemben egységes vámterületet képez. Ennek célja, hogy az egyes államok közt a természeti különbségek s a munkamegosztás folytán létrejött termelési különbségek egymással kiegyensúlyozassanak, nagyobb fogyasztási piacok létesíttessenek stb.

5. *A kereskedelmet előmozdító intézmények.*

Az államnak a vámokkal követett s előbb említett politikáján kívül a következő intézmények tartoznak ide:

a) A súly- és mértékrendszer, mint-hogy a javak kölcsönös átengedése, cseréje azok mennyiségének, súlyának, térfogatának s minőségének pontos összemérésén alapszik. A mértékeknek határozottaknak, hosszabb ideig változatlanoknak, egyszerűeknek, hitelesítetteknek, közelismerteknek s lehetőleg nagy területen egyformáknak kell lenniök. A súly- és mértékrendszert ma már mindenütt államilag, egységesen kezelik, sőt még nagyobb területek forgalma érdekében nemzetközi mértékek megállapítására is törekednek.

b) A pénzrendszer, minthogy a javak kölcsönös átengedésénél értékek méretnek össze a pénz segítségével. (A pénzrendszerről a forgalom politikájában lesz még szó.)

c) V á s á r o k, ma is oly helyeken, ahol fejlett közlekedési eszközök hiányzanak, oly cikkekben, amelyek egyénileg vannak meghatározva, tehát megtekintésük szükséges, vagy amelyekben a kereslet nagyobb mennyiségben bizonyos megállapított időben nyilvánul (állat-, déli gyümölcs-, gyapju- stb. vásárok).

d) A t ő z s d e; oly találkozási hely és egyesület, ahol kereskedők, bankárok, vállalkozók stb. összejönnek, hogy egymással közvetlenül vagy ügynökök és bizományosok közvetítésével árúkbán (árútőzsde), értékpapirokban és váltókban stb. (értéktőzsde) üzleteket kössenek. A tőzsde főszerepe, hogy bizonyos árúkbán rendes piacot biztosít az eladóknak és vevőknek; forgalmukat rendkívül megkönnyíti (pl. az értékpapirokét), az árakat gyorsabban kiegyenlíti s gyors értesülései folytán a konjunkturákat éberen kihasználja. Káros hatása főleg az üzérkedés elterjesztésében nyilvánul.

e) A k ö z r a k t á r; nagy forgalmú pontokon árúknak egy nyilvános raktárban való beraktározása és megőrzése abból a célból, hogy a termelő az eladásra legkedvezőbb időpontot bevárhassa kevesebb költséggel, mintha maga bérel raktárt, vagy, hogy az átviteli kereskedelem cikkei vámmentesen behozathatók és kivihetők legyenek. A közraktárak az árúkra az érték bizonyos hányadáig előlegeket is adnak a termelőnek.

f) B i z t o s í t á s i i n t é z m é n y e k. (pl. tengeri biztosítás, üzleti veszteségek elleni biztosítás.)

g) A k ö z l e k e d é s i i n t é z m é n y e k, amelyeket a forgalom politikájában érintünk.

h) K e r e s k e d e l m i k a m a r á k, egyesületek.

i) K e r e s k e d e l m i t ö r v é n y h o z á s é s t ö r v é n y k e z é s.

k) K e r e s k e d e l m i s z a k o k t a t á s.

l) K e r e s k e d e l m i k i á l l í t á s o k, m u z e u m o k, k o n g r e s s u s o k.

m) K e r e s k e d e l m i s t a t i s z t i k a.

III.

A forgalmi politika.

A) Az értékforgalom.

1. A valutaügy.

a) A fémvaluta.

A pénz keletkezéséről, lényegéről stb. már az 1. füzetben volt szó, ugyanott beszéltünk arról, hogy a művelődés magasabb fokán túlsúlyra jutott a fémek s különösen a nemes fémek (arany, ezüst) pénz gyanánt való használata.

A mikor tehát a fejlődés folyamán a pénzhasználat rendezését az állam veszi kezébe, a pénzrendszer másképp valutarendszert nemes fémekre fekteti. Az állam megállapítja, hogy mily anyag használtassék pénznek (ez a szoros értelemben vett valutaügy) s mily alakban, finomságban és súlyban (érmeügy).

Az állam által pénzül, azaz törvényes fizetési eszközül megállapított anyag, mint az országos pénzrendszer alapja (standard) lehet: 1. Arany (aranyvaluta). 2. Ezüst (ezüstvaluta). E kettőt egyes valutának hívják (monometallismus). 3. Arany és ezüst együtt. Ez a kettős valuta (bimetallismus).

Vegyes valuta az, ha az aranyra van alapítva a pénzrendszer, de azonkívül a kisebb forgalom céljaira teljes értékű ezüstpénz is szolgál bizonyos összeg erejéig törvényes folyópénzül.

Különben úgy az egyes, mint a kettős valutánál szükség van a törvényes folyópénz mellett még kevésbbé értékes fémekből vert váltópénzre is (bronz, nickel, stb.) és pénzhelyettesítőkre (bankjegyek, csekkek, váltók).

Kettős valuta esetén meg kell határozni a törvénynek a két nemes fém közötti értékarányt (relatio) is. Ha ez az értékarány eltér a nemes érceknek a nemzetközi piacon uralkodó arányától, akkor bekövetkezik, hogy túlnyomóan hol az egyik, hol a másik fémet használják, bár a törvény kettős valutát állapít meg, (váltakozó valuta), vagy hogy csak egyiket használják. Ha a kettős valuta a gyakorlatban nincs teljesen keresztülvéve, keletkezik a sánta

valuta. V e g y e s valuta az, ha egy törvényes valuta mellett bizonyos összeg erejéig még más pénznem is törvényes fizetési eszközül szolgál. P a p i r o s - valuta a kényszerforgalommal bíró papírpénz.

A pénz iránt támasztott követelmények általában az egyes valutát tennék kívánatossá s az egyes fémnek az értékesebb anyagból, tehát aranyból kellene lenni. Az aranyvaluta mellett szól, hogy az arany: 1. kisebb térfogat mellett nagyobb értéket képvisel s így forgalomképesebb is, ezenkívül ez az olvasást és leszámolást is rendkívül gyorsítja s könnyíti, 2. értékállandósága nagyobb; ez az aranytermelés emelkedése után sem változik, 3. kopása csekélyebb, 4. veretése olcsóbb, mint az ezüsté (kb. 1 : 4), végül 5. az ezüst rendkívüli etértéktelenedése (1876. óta kb. 50 %), amely az ezüstvalutát, mint egyes valutát lehetetlenné teszi.

Az aranyvaluta általános behozatala esetén azonban az aranykereslet annyira megnövekednék, hogy az arany értéke is korlátolt mennyisége folytán rendkívül emelkednék, az árak csökkennének, épúgy a munkabérek is, régi tartozások megsúlyosodnának, továbbá ez a hitelnnyújtást is megszorítaná, szóval számos érdeket érzékenyen sértene.

A kettős valutát a következőkkel támogatják: 1. e mellett könnyebb a pénzszükségletet kielégíteni; különösen az alsóbb néposztály érdekeit mozditja elő, mert ezek kívánják, hogy megfelelő mennyiségű, kevésbbé értékes pénz is legyen forgalomban; 2. az értékállandóság nagyobb, mert a két fém egymást kölcsönösen kiegészíti és pótolja; 3. megkönnyíti a nemzetközi kereskedelmet, amelyben résztvesznek aranyvalutájú és résztvesznek ezüstvalutájú országok.

A kettős valuta ellen szól különösen az, hogy a két fém közötti értékarányt szinte lehetetlen a tényleges értékviszonyoknak és érték hullámozásnak megfelelőleg szabályozni. Már pedig, ha ez nem történik, az országból kivándorol a nagyobb értékű fém és helyébe belődül az értéktelenebb (Gresham féle törvény), a belföldön is tényleg csak egy fém, t. i. az értéktelenebb tesz forgalomban.

b) Az érmeügy.

A pénzrendszer a pénz anyagának meghatározásán kívül megkívánja a pénz alakjának oly meghatározását is, hogy a pénzdarab valódiságát, finom-

ságát, súlyát ne legyen szükséges minden adott esetben újra meg újra megállapítani, ami a forgalmat rendkívül hátráltatná, hanem, hogy a forgalomban elég legyen a pénzt egyszerűen darab szerint olvasni.

Az ércnek meghatározott súlyú, finomságú, nevű és értékű, hitelesített darabja az érme.

A pénzverés, azaz az érmek előállításának ügyét manapság mindenütt az állam tartja kezében, amely azt részint közgazdasági, politikai, részint technikai szempontokból rendszerint a következő elvek figyelembevételével szokta irányítani: a) az érmék névértéke nemesérc tartalmuk értékét s a veretési költséget túl ne haladja; b) az érmék alakjuk és veretük által könnyen, lehetőleg már ránézés és tapintás által felismerhetők legyenek; c) nagyságuk a forgalomnak megfelelően, azaz az érmék sem túlságosan nagyok, sem túlságosan kicsinyek ne legyenek; a különböző értékek kifejezésére alkalmasok legyenek, mindazonáltal ne legyenek nagyon sokfélék; d) kopásuk minimális, csonkításuk lehetetlen legyen s ezt a bélyeg ne csak gátolja, de felismerhetővé is tegye.

Az érmeügyet az é r m e t ö r v é n y szabályozza, amelynek rendes tartalma meghatározza:

a) Az é r m e s ű l y t; azt a súlyrendszert (rendesen kgr. vagy vámfont), amely az érmerendszer alapjául és súlyegységül szolgál.

b) A p é n z e g y s é g e t (frank, korona, sterling, márka, dollár).

c) A f ő p é n z d a r a b o t; ez az érmék főtipusa, bizonyos többszöröse a pénzegységnek, vagy azzal azonos.

d) A p é n z l á b o t, ez annak a meghatározása, hogy a súlyegységből hány főpénzdarab, illetve pénzegység verhető.

e) A n y e r s s ű l y t, az érme teljes súlyát. A t i s z t a (m a g-) s ű l y t, az érme nemesércsúlyát.

f) Az ö t v é n y t; ez azon arány meghatározása, amely szerint a nemesérc vegyítetik a nem nemes ércel a kopás csökkentése céljából.

g) Az e l t é r é s t, amelyet megengednek a törvényes súlytól, mert ezt nem lehetséges a verésnél mindig eltalálni.

h) A f o r g a l m i s ű l y t, amelyen aluli (pl. kopás következtében bekövetkezett) súly mellett az

érmék forgalomban már nem hagyhatók, hanem bevonandók.

i) A verdedíjat.

j) A veretet; ez a felírás, képek, jelek meghatározása.

Minthogy a kis fizetésekre nem lehet a nemesfémekből alkalmas pénzdarabot készíteni, mert ez túlságosan kicsi volna, másrészt a nem nemesfémekből sem lehet névleges értéküknek megfelelő fémtartalommal pénzdarabot verni, mert ez túl nagy volna: kis fizetések céljára veret az állam különféle nem nemesfémekből (pl. bronz, nickel, réz) fémtartalmuknál nagyobb névleges értékű pénzdarabokat. Ez a váltópénz szemben a teljes értékű országos, folyó pénzzel. A váltópénz mennyisége korlátozandó, másrészt megállapítandó az a maximális összeg, amelyet belőle el kell fogadni. Ezek a követelmények nem teljes értékűből folynak.

Említendők még a kereskedelmi érmék (pl. levantei, Mária Terézia-tallérok), amelyek a veretést eszközöző államban nem bírnak fizetési erővel, de a külkereskedelemben használtatnak.

c) A papírpénz

oly hiteljegy, amelyet az állam vagy annak felhatalmazása folytán valamely bank bocsát ki teljes vagy részleges fizetési erővel. A papírpénz (államjegy vagy bankjegy) lehet nemesérccel fedezett, vagy teljesen vagy részben fedezetlen, amikor az állam a papírpénzt kényszerárfolyammal látja el.

A papírpénz előnye, hogy bármily nagy értékre szólhat s így olvasása, szállítása igen könnyű. De ezt az előnyt elenyészteti az a baj, hogy az állam a papírpénzt rendszeren szorult pénzügyi viszonyain segítendő, a papírpénz formájába bujtatott kamat nélküli államadósság felvétele végett túlságos mennyiségben, fedezetlenül bocsátja ki, s ez, valamint a papírpénz beválthatlansága a papírpénzt egészen vagy részben értéktelenné teszi, úgy hogy az a forgalomban alig felelhet meg a pénz szerepének mint értékmérő és közcsereeszköz. A nemesérc a papírpénzzel szemben agiót, értéktöbbletet kap, s az árukkal szemben is csökken a papírpénz értéke, ami úgy a belső, mint a nemzetközi forgalomban nagy bajokat okoz.

Ennélfogva minden előrehaladottabb államnak törekedni kell a papirvalutáról áttérni a nemesérc- valutára, ami persze csak kedvező államháztartási viszonyok idején lehetséges. Az állam a papirpénzt visszaválthatja: a) teljes névértékre visszavezetve csekély agió esetén; b) árfolyam szerint; c) árfolyamon alul (devaluatio), ami óriás károkat és zavarokat okoz.

2. A bankügy.

a) A bankok nemei.

A bankok a tőkének hitel útján való forgalombahozatalával üzletszerűleg foglalkozó intézetek. Kifürkészik a rendelkezésre álló tőkét s a hitelképes egyéneket s szervezetük által megindítják és összehozzák mindkét felől a hitelkeresletet és hitelkínálatot, hogy az a forgalomban gyümölcsözővé váljék.

Modern kifejlődésük óriás hatással van a hitel szervezésére s ezzel a társadalmi gazdaság minden nyilvánulására, a termelésre, a forgalomra, a jövedelemeloszlásra és fogyasztásra, továbbá számos szolgáltatokat tesznek az államgazdaságnak is a hitelnyújtás és hitelközvetítés útján.

A bankok lehetnek magán-, társas-, szövetkezeti (népbankok), részvénytársulati, testületi, városi, állami bankok. E bankok vagy saját tőkéikkel nyújtanak kölcsönöket, vagy mások tőkéivel közvetítik a hitelt. Üzletágaik szerint vannak: 1. Jegybankok, amelyek hiteljegyeket vagy fizetési ígéreteket, utalványokat bocsátanak ki. 2. Betéti és letéti bankok és takarékpénztárak, amelyek pénz, értékpapír s egyéb ingó értékek elhelyezésére szolgálnak őrizet, kezelés vagy gyümölcsöztetés végett, s a melyek által üzleti tőkéjüket gyarapítják. 3. Gíró- vagy átírási bankok, amelyek folyószámla és csek segítségével közvetítik a fizetéseket, s ezáltal egyszerűsítik a fizetési mechanizmust. Teljes hatását ott gyakorolja ez az egyszerűsítés, ahol az összes bankok egy közös könyvelő és leszámoló intézet (clearinghouse) által nyilvántartják kölcsönös követeléseiket és tartozásaikat, azokat összehasonlítják, s csak a végkülönbséget fizetik. Így a készpénzfizetés a legkisebb fokra száll alá. 4. Leszámlító bankok,

amelyek rövid lejáratú értékek, különösen kereskedelmi váltók alapján kölcsönt adnak oly módon, hogy a tulajdonosnak az értékek, váltók összegeit lejárat előtt előlegezik, levonván a kamatokat. 5. Lombard-bankok, a melyek nemesérc, ékszerek, értékpapírok, tömeges árúk, árúraktározási és fuvarlevelek stb. mint kezizálogok ellenében nyújtanak hitelt, s főleg a tőzsdei üzérkedésnek állnak szolgálatában, míg 6. a jelzálogbankok ingatlanokra adnak kölcsönöket. 7. Az alapító bankok (crédit mobilier), nagy ipari, bányászati, kereskedelmi, forgalmi vállalatokat létesítenek. 8. Pénzváltó, nemesércekkel és váltókkal kereskedő bankok, amelyek a pénz, valuta és váltók árhullámozásaiból nyerészkednek. 9. Incasso-bankok, amelyek idegen tartozások behajtását vállalják át, stb.

b) A jegybankok

oly bankok, amelyek bankjegyek kibocsátásával foglalkoznak. A bankjegy a bank által önmagára kibocsátott, kerekösszegű törvényes pénzt ígérő, birtokosra szóló, látra, kamat nélkül beváltandó utalvány. A bankjegynek nagy forgalmat biztosít, hogy egy közbizalomban álló s kellő nyilvánosság mellett működő intézettel szemben követelési jogot ad, amely lát után érvényesíthető, hogy igen könnyen átruházható, mert birtokosra szól, hogy az átruházáskor kamatleszámítást nem követel, mert kamatnélküli, végre, hogy a pénzforgalmat kényelmesen helyettesíti. A bankra előnyös a jegykibocsátás, mert vele kamatnélküli hitelt kap, ő pedig vele kamatozó hitelt ad. Ennek feltétele azonban, hogy a banknak legyen fedezete a bankjegyek országos folyó pénzben való beváltására, mert tőle minden pillanatban követelhetik a bankjegy beváltását, míg ő kölcsöneit csak bizonyos idő múlva követelheti. Ezért a jegybankoknak lehetőleg tartózkodniuk kell a jegykibocsátáson kívüli egyéb passzív üzletektől, amelyekkel a pénzt felszívják s ezáltal adósságot vállalnak, kivéve ha az üzletek rövid lejáratú, biztos követelések szerzésével járnak (pl. leszámítolás és lombard). Így nem helyes, ha kockázatos vállalkozásokkal, üzérkedésekkel, jelzálogkölcsönökkel foglalkoznak.

A bankjegyek beváltására szolgáló fedezet

lehet: 1. érc-, 2. bankszerű, 3. egyéb fedezet. Az ércfedezet által a jegyben foglalt s helyre, időre, pénznemre nézve részletezett fizetési ígéret azonnal beváltható. A bankszerű fedezet a banküzletből szerzett, rövid lejáratú, készpénzre könnyen értékesíthető követelésekből áll. Ez szokott lenni a rendes fedezet, míg az ércfedezet a banknak a közönség által való rendkívüli megrohanása esetére tartaléku szolgál.

Fedezetül szolgálhatnak még különféle egyéb vagyontárgyak és vagyonjogok, így földbirtok (ami mellett az azonnali beváltás lehetetlen), értékpapírok, stb.

Az ércfedezeti rendszer lehet: 1. Teljes fedezeti, amikor csak annyi jegy bocsátható forgalomba, mint amennyi érc van a bank tulajdonában. Ez azonban felesleges, mert egyrészt a bankjegyek rendszeren visszafolyanak, másrészt a beváltást biztosíthatják rövid lejáratú követelések stb., s mert a bankjegynek tényleg csak egy részét kell egy időben beváltani, a többi értékét pedig jövedelmezőleg fel lehet használni. 2. Harmadfedezet, amikor a bankjegyek egyharmadértékig vannak érccel, két harmad értékben pedig egyébként fedezve. 3. Megfelelő, de számban ki nem fejezett arányú ércfedezet.

Szokás a bankjegyforgalom szabályozása céljából a bankjegy maximumát megállapítani, kontingentálni olykép, hogy vagy az összes forgalomba bocsátható jegyek maximumát, vagy az érccel nem fedezett jegyek összegét szabják meg, (közvetlen kontingentálás), vagy megengedik ugyan a maximumon túl is a jegyek kibocsátását, de ezek után külön adót követelnek (közvetett kontingentálás). Az ilyen megállapítás létező állapotokat kimél, de nagy merevséget okoz s teljesen felesleges, ha a fedezetről gondoskodva van.

Bankegyedárúság vagy bankszabadság? A jegykibocsátás gyakorolható: 1. egyedárúságilag egy. többnyire az állam által szabalmazott intézet által; 2. szabadon, az összes bankok versenyének megengedése által, még pedig teljesen szabadon, vagy csak az állam által felállított szabályok szerint; 3. szabadon, de oly módon, hogy a bankok felett egy hatalmas központi intézet áll, amelyre különösen az ország ércpénztartalékának védelme van bízva.

A bankegyedárúság legjobban megfelel a politikailag központosított és nemzetileg egységes államoknak, amelyekben a kereskedelmi szakavatottság és érettség nincs még nagyon kifejlődve. Az ország tőke- és hitelereje így centralisálva lesz s az intézet öntudatosan vezetheti, védheti az ország gazdaságát, különösen válságok idején. Egyedárúság mellett a bankjegy egységes lesz, aminek előnye, hogy forgalma az egész országra kiterjed, felismerhetősége egyszerű. Hátránya a bankmonopoliumnak, hogy az állam és a bank közt oly szoros viszony jő létre, hogy egyrészt a hitelügyet az állam politikai pártszempontokból befolyásolhatja, másrészt a bankot, mint hitelforrást túlságosan kihasználja, továbbá hogy a hitelkeresők s az üzletemberek nagy függésbe jutnak egyetlen intézettől.

A bankszabadság mellett szól elsősorban a gazdasági szabadság általános elve, amely szerint a szervezetek önállóbban, függetlenebbül, erőteljesebben fejlődnek, mozgékonyabbak. Szól azután az, hogy a bankok, üzletkörük kisebb vidékekre terjedvén, ezek igényeihez jobban igazodnak. Ellene szól a tőke- és hitelőr szétforgácsolása, a jegyek sokfélesége s mindaz, ami a bankegyedárúság mellett szól. A bankegyedárúságot maga az állam is gyakorolhatja, (állami bankrendszer) még pedig vagy úgy, hogy ő dotálja a bankot és kezeli is, vagy úgy, hogy közgeivel igazgattatja, de a tőkét részvényesektől szerzi be. Állami bankrendszer mellett szükséges, hogy a bank a pénzügyi kormánytól független legyen, az állam és bank közti minden üzlet a banktörvény által szabályoztassék, állandó és felmondhatatlan állami kölcsön és folyószámla hiteladása tilalmaztassék.

Nagy befolyással van az egész gazdasági életre a jegybankok discontpolitikája, amelynek a kamatláb helyes megállapítására és a nemesérc tartaléknak a külföldre kiszivárgás elleni védelmére kell irányúlnia. A bankkamatláb nem lehet változatlan, a pénzpiac csökkenő irányánál csökkenjen, de ne a piaci minimumig, emelkedésénél emelkedjék esetleg a piaci maximumon túl is, hogy az üzérkedést korlátozza s a külföldi pénznek váltók ellenében való beszivárgását elősegítse, a belföldi érc kiszivárgását meggátolja.

B) A közlekedésügy.

1. A közlekedés általában.

A közlekedés összeköttetést létesít a világ minden része közt. A gazdaságot tulajdonkép ő teszi első sorban társadalmi gazdasággá, amennyiben a javak termelését, forgalmát és fogyasztását a helyi, nemzeti stb. korlátozó viszonyoktól lehetőleg függetlenné teszi s a gazdasági életet nemzetközileg összekapcsolja. A közlekedés mindig három elemre támaszkodik: útra, erőre és forgalmi eszközre. Az út ismét lehet: szárazföldi, vízi, légi. Mindegyik feladata a szállítást könnyíteni s az erőben megtakarítást engedni. Az erő lehet: állati, vízi-, gőz- és villamos erő. A forgalmi eszköz igen különféle lehet: kocsí, hajó stb.

A legfontosabb közlekedési intézmények: 1. az utak és hidak, 2. a víziutak, 3. a vasutak, 4. a posta, táviró és távbeszélő.

Ezek nem mind egyforma jelentőségűek, egyikük, másikuk, mint (pl. a vasutak, távirók, távbeszélők) túlszárnyalta a többit. de azért nem tette fölöslegessé. Így pl. az utak mindig szerves kiegészítő és decentralizáló részei lesznek a vasutaknak (pl. a vasuti állomástól sugárként kiinduló útvonalak); a hajózás, mint a kevésbé értékes, hosszabb utat befutó és lassabban szállítható árúk szállítója megmarad a vasút mellett stb.

A közlekedési politika legfőbb elve, amely mindezekre vonatkozik az, hogy a lehető legkevesebb költséggel, a lehető legkevesebb kerülővel a lehető legtöbb pont összeköttetéséről kell gondoskodni. A többi elv túlnyomóan technikai s intézményenkint különböző. Mi e helyt csak a vasutaknál felmerülő közgazdasági kérdésekkel fogunk bővebben foglalkozni.

2. A vasutak jelentősége.

A vasutak a forgalmat eddig nem tapasztalt gyorsaságúvá, gyakorivá, olcsóvá, tömegessé, pontossá, veszélytelenebbé, az elemektől majdnem függetlenné tették. Előmozdítják a területi és nemzetközi munkamegosztást, a termelés intenzivítását, a mezőgazdasági termékeket a világkereskedelem tárgyává teszik, az ipart ellátják tömeges és olcsóbb nyersanyagokkal, félgyármányokkal és segédszerekkel (pl. vas és kőszén!), függetlenítik a lehelyektől, a kereskedelem központosítását, nagy kereskedelmi vállalatok létesítését idézik elő.

Az áralakulásra akkép hatnak, hogy csökkentik az árakat az olcsóbban termelő vidékeknek a forgalomba való bevonása, a termelés óriási kiterjesztése s különösen a szállítási költségek csökkentése, végül a helyi árkülönbségek gyors kiegyenlítése által; a hitelt is biztosabb alapokra fektetik, mert a hitelképességről általuk gyorsabban lehet meggyőződni és a késedelmes vagy csaló adós ellen gyorsabban lehet eljárni. A fogyasztást csodálatos módon javítják és tökéletessé, egyetemessé teszik. A termelés és fogyasztás egyensúlyát nagyban előmozdítják, az inségeket, drágaságokat gátolják a fölöslegek gyors elszállítása által.

3. Magánvasút-e vagy államvasút?

A vasutak természetszerűleg nem létesíthetők elszigetelten magántőkével, hanem létesítésükre vagy nagy részvénytársaságok, vagy az állam tőkeereje szükséges. Itt előtérbe lép a kérdés, vajjon szabad-e s célszerű-e magántársulatoknak átengedni a vasúti szolgálatot?

Az érvek jobbra az államvasút javára billentik a mérleget. Az állami vasútrendszer ellen felhozzák, hogy az állam bureaucraticus szervezeténél fogva nem alkalmas ilyen üzleti vállalat vitelére. De egyrészt ez a baj, a nehézkesség s hogy a hivatalnokok nem érdekeltek az eredmény körül, a részvénytársaságoknál is megvan, másrészt a vasút inkább közigazgatási mint spekulatív intézmény. A vasúthoz számos oly állami, közgazdasági, hadászati, kulturális stb. érdek fűződik, amelyet csak az állam tarthat kellőleg szemmel, a vasút egyedárúsági helyzeteket s valóságos diktatúrát teremt, amelyek káros hatását a fogyasztókra, egyes vidékekre stb. csak az állam egyensúlyozhatja. Az állami rendszer mellett szól az is, hogy az állam alacsonyobbra állapíthatja meg a díjtételeket, mint a magánvállalat, mert megelégedhetik az önköltséggel, amely e rendszer mellett az egész hálózat összpontosítása, az anyagok eszközök nagyban való előállítás és beszerzése, továbbá adók, bélyegek stb. hiánya miatt még alacsonyabb lehet mint a magánvállalati rendszer mellett. Az üzemre nézve is előnyösebb az államvasút, mert szervezése, a menetrend összeegyeztetése helyesebb lehet. A vasúthálózat kiépítése is egyöntetűbb lehet e rendszer mellett, mert

az állam a kevésbé jövedelmező vonalokat is kiépíti. Természetes, hogy itt nincs kizárva az a visszaélés, hogy a kormány különféle politikai befolyások alatt egészen haszontalan vonalakat is épít. Az államvasúti rendszer hátrányai leginkább politikai és társadalompolitikai téren keresendők; ilyenek, hogy sok ezer hivatalnok függ az államtól; vele szemben a sztrájk is más jellegűvé válik; az állam az egész gazdasági élet terén uralkodóvá válik a viteldíjak, a munkabérek, köszén árának meghatározása stb. által.

4. A vasútépítés, üzem- és díjszabás.

A vasútépítés lehet: a) Belterjes, amely az építési tárgyakat a lehető legtökéletesebben állítja elő, lehetőleg egyenes és vízszintes vonalban nagy tökével épít. Ez nagyon élénk forgalom mellett, gyors, biztos és specializált szállítás végett szükséges. b) Kültérjes, amely első sorban olcsóságra törekszik, kevés műtárggyal megelégszik. Ezt alkalmazzák egyes vidékek gazdaságának ébresztése végett lehetőleg sok olcsó vonalban.

A vonalak lehetnek: a) világ vonalak, amelyek a világkereskedelmi pontokat, s b) fő vonalak, amelyek egy ország főbb kereskedelmi pontjait, végre c) mellék vonalak, amelyek a félrèbbeső pontokat a fővonallal kapcsolják össze. A mellék vonalak lehetnek primitívebbek is, pl. keskenyágányúak. A vonalak megállapításánál a centralizáció és decentralizáció mindig az adott viszonyoktól függ.

A vasúti üzem szervezi a közlekedési szolgálatot, hogy gyors, pontos, biztos és olcsó legyen. Kiterjed a személyek és árúk továbbítására, az árúk átvételére és átadására is.

A személy- és áruszállítás lehetőleg szétválasztandó (személy- és tehervonatok). Az üzemet az üzleti rendtartás szabályozza a forgalom érdekében.

A szállítási díjakat a t a r i f a foglalja magában. Főkövetelmény, hogy a díjtételek lehetőleg állandók, egyformák és könnyen kiszámíthatók legyenek. Magasságuk függ a távolságtól, a szállítandó mennyiségtől, térfogattól, a szállítás minőségétől (osztály) és a gyorsaságtól. A díjtételek megállapítására legnagyobb befolyással van a termelési költség, ö n k ö l t s é g. Ide tartoznak: az általános

igazgatás, a pályaépítés és fentartás, felügyelet, a forgalmi és kereskedelmi, műhelyi szolgálat, tőketörlesztés, kamatok, adók és illetékek költségei. Az önköltségek merev alkalmazása nem lehetséges, mert ezek egy-egy szállítmányra nézve pontosan ki nem számíthatók, folyton hullámoznak, mert a szállított mennyiségtől is függnék, végül mert a termelés szempontjából szállítani kell csekélyebb értékű árukat is az önköltségi viteldíjakon alul (őstermelési cikkek). Ezért az önköltségeken kívül határozó a viteldíjra a szállított árúk értéke (használhatósága és fizetőképessége) is. Ez az értékrendszeren alapuló viteldíj, amely mellett némely árúk önköltségen alul, némelyek azonfelül, de mindenestre forgalomképességük lényegesebb befolyásolása nélkül szállíttatnak.

A magánvasúti díjszabályzatba az állam a közérdek szempontjából a következőleg szokott beleavatkozni: a) maximáltarifa megállapítása által, amelyben foglalt díjtételeknél magasabbak nem szedhetők; b) meghatározza, hogy a vasút bizonyos nyereségnél a viteldíjakat leszállítani tartozik; c) a viteldíjváltoztatást jóváhagyásától teszi függővé; d) megköveteli a díjszabás kellő nyilvánosságát és minden félre nézve egyformaságát.

Allamvasúti rendszer, mint közgazdasági monopólium mellett, az önköltségeken alapuló tarifa könnyebben keresztülvihető s a díjtételek esetleg azokon alul is szállíthatók fontos társadalomgazdasági érdekekből, amikor is az állam a költség nem fedezett részét a közjövedelmekből fedezi. (Illetéki elv.) Különös alakja a tarifának a különbözőzeti viteldíj, amely úgy van megállapítva, hogy ugyanazon áru után más és más viteldíjat kell fizetni különböző távolságokra, még pedig alacsonyabbat, ha nagyobb a távolság.

A különbözőzeti tarifán kívül egyéb díjkedvezmények is vannak, pl. a kivitel, viszszállítmányok stb. érdekében; díjviisszatérítések (refakciók) olyanok számára, akik bizonyos idő alatti szállításra kötelezik magukat.

A személyszállítás díjszabása terén a legnagyobb átalakulást a különbözőzeti viteldíjrendszer egyik neme, a z ó n a r e n d s z e r hozta létre, amelynek alapja az, hogy a hálózat szakaszokra osztatik, az ezekbe tartozó helyek mindegyikébe ugyanazért a viteldíjért lehet utazni, s a viteldíj a távolsági

körök, egységek terjedésével rendszeren arányosan csökken. Mindez a vasúti tőke (kocsi, pálya, személyzet) jobb kiaknázását, a tömegesebb forgalmat szolgálja. Más javaslat a viteldíjak még nagyobb csökkentésére a póstánál alkalmazott *penny portó*, amely szerint a távolságra való tekintet nélkül minden személy, mint a póstánál a levél, ugyanazon díjat fizeti, de az analogia azért nem helyes, mert a vonatnál a továbbítás költsége nagyon lényeges, míg a póstánál a távolság nincs befolyással s mert a vasútnál a *penny portó* nem ellen-súlyozná a forgalom oly óriási emelkedésével az olcsóbb díjak okozta jövedelemcsökkenést, mint a póstánál.

5. A vasútak közjogi jellege.

Ott is, a hol a vasútak nem államvasútak, ki-domborodik közjogi jellegük a következők által. Magánvasutat is csak az állam engedélyezhet, építészeti, közgazdasági, hadászati feltételekkel megköti és közigazgatási s műtanrendőri bejárások útján ellenőrzi. A tarifákba beleavatkozik. Biztosítja bizonyos idő múlva a ráhjáramlást és esetleg az előbbi megváltást is. Viszont előnyökben is részesíti az állam a vasútakat, amilyenek a kisajátítási jog, egyedárúsági vonalak, subventiók, területek átengedése, kamatbiztosítás stb.

IV.

A jövedelemeloszlás politikája.

A jövedelem eloszlása a termelés hozadékának szétosztása lévén, első sorban a termeléstől, ennek nagyságától s szervezetétől s az egyes gazdasági alanyoknak ebben a szervezetben elfoglalt tevékenységi és hatalmi körétől függ. A jövedelemeloszlás politikájának területe ennél fogva szorosan érintkezik, sőt nagyrészt közös a termelés politikájával. A jövedelemeloszlásra nagy mértékben határozó az a pozitív vagy negatív magatartás, amelyet az állam a termeléssel, annak egyes ágaival és tényezőivel szemben tanusít. Így pl. épen nem közömbös a jövedelemeloszlásra, vajjon az állam az őstermelést támogatja-e jobban pl. védvámokkal, kiviteli jutalmakkal, vagy az ipart; vajjon a tőkét veszi-e pártfogása alá, vagy talán a munkát?

A jövedelem eloszlásának politikája azután belevág az állam társadalmi politikájába is, amelyet a népesség alakulására és eloszlására (be- és kivándorlás, városi és vidéki népesség csoportosítása, telepítések stb.), a társadalmi osztályok alakulására és megoszlására, mozgalmára egyes tények hatalmának erősítésére vagy korlátozására, jogaik, érdekeik többé-kevésbé nyomatékosan való előmozdítására nézve követ. A társadalom tagozódása gazdagokra, szegényekre s a vagyonosság vagy vagyontalanság számos közbenső fokán állókra, a különböző társadalmi osztályokra, korántsem pusztán az ő műve, de beavatkozása mindenesetre igen lényeges befolyást gyakorol a tagozódásra. Így pl. könnyen beláthatni, micsoda nagy hatással vannak a társadalomra s a társadalmi osztályokra s ezzel a jövedelemalakulásra is, valamely állam jogintézményei (pl. a személy jogállása, a magántulajdon, a szerzés módjai, a munkaszerződés, kamattörvények, örökjogi intézmények, adótörvények stb.).

Ezekből látni, hogy a jövedelemoszlás politikája nem mutatkozik a tudományban oly önálló területűnek, mint akár a termelés politikája. Kérdéseit mi is részben már az elméleti tanokban, részben a termelési politikában érintettük, amelyben a társadalmi politika egynémely fontosabb kérdése is helyt foglalt (pl. a munkáskérdés). Hátra volna még a népességi ügy és a szegényügy tárgyalása, de ezek nem tartoznak szorosan a közgazdaság körébe, amennyiben inkább általános társadalomtudományi, politikai, közigazgatási kérdések, úgyhogy érdemleges tárgyalásuk már e kis összeállítás méreteire való tekintettel is mellőzendő volt,

A jövedelemeloszlás követelményei. A jövedelemeloszlási politika általános elvéül azt lehetne kimondani, hogy annak a jövedelemeloszlást emelnie kell, igazságossá arányossá és biztonságossá kell tennie. A jövedelem emelése és biztonsága érdekében törekednie kell a termelés emelésére s a termelési szervezet tökéletesítésére, a termelés tervszerűségére. A jövedelemeloszlás, arányossága és igazságossága az államnak különösen oly irányú politikáját követeli, amely a túlságosan nagy jövedelmeknek kevés kézbe való folyását lehetőleg gátolja s amely a gazdaságilag gyengék óriás többségét védelmébe veszi a gazdaságilag hatalmasok kisebbsége, ezek kizsákmányolási, túlkapási törek

vései ellen A jövedelemeloszlás arányosságára és igazságosságára különben nemcsak pozitív vagy negatív állami beavatkozás, tételes intézmények, törvények vannak befolyással, hanem talán sokkal inkább a társadalom általános fejlettsége, az osztályait s egyes tagjait egymás iránt eltöltő többkevesebb jog- és igazságérzet, altruizmus stb., szóval erkölcsi mozzanatok. A jövedelemeloszlás a közgazdaság azon területe, amelyen az erkölcsi momentumoknak leginkább kellene uralomra jutniok.

V.

A fogyasztás politikája.

1. A fogyasztási politika feladata.

A fogyasztási politika feladata a társadalmi, tömeges fogyasztás mennél megfelelőbb kielégítéséről s a tömeges fogyasztás kielégítését veszélyeztető társadalmi bajok (éhség, drágaság, élelmiszerek hiánya, hamisítása, lakásbajok, válságok, elemi csapások) következményeinek elhárításáról gondoskodni. Ennek eszközei: részben a termelés és forgalom emelése, helyes szervezése útján a piac kellő ellátása, részben külön fogyasztási intézmények (magtárak, vásárcsarnokok, tejcsarnokok, családházak, menházak stb.) berendezése, részben külön, esetleg rendkívüli intézkedések (köz munkák, gabonaosztás, stb.)

2. A biztosításügy.

A biztosítás feladata a leggazdaságosabb módon kárpótolni azokért a károkért, értékmegsemmisülésekért és értékcsökkenésekért, amelyeket a természeti erők állandóan vagy elemi csapásként szörvényszerűen okoznak az emberben és a javakban. A biztosítás a veszélyt és kárt elviselhetőbbé teszi az által, hogy a kárt felosztja sok, a kárnak egyaránt kitett egyénre és hosszú időre s a káresetek törvényszerűségére alapított valószínűségi számítás alapján lehetőleg kis díjakért elvállalja a kár összegének megtérítését.

A díj különben igazodik ezenkívül a veszély s a valószínűleg beálló kár nagyságához s a kárnak kitett jószág értékéhez.

A biztosítás egyes ágai: 1. életbiztosítás, 2. be-

tegség-, 3. baleset-, 4. aggkor és munkaképtelenség esetére való biztosítás, 5. elemi csapások elleni (tűz-, víz-, jég-, tengeri-), 6. állat-, 7. üzleti veszteségek elleni biztosítás. stb.

A biztosításnak nagyon kedvező hatása van úgy a termelésre, amelynek kockázatát kisebbíti, mint a jövedelemeloszlásra, amelyre nézve különösen az életbiztosítás mindenféle ága mint új jövedelemszerzésének eszköze hat jótékonyan, valamint a fogyasztásra is, amelyet takarékosabbá, jobbá s biztosabbá tesz.

Az állam a biztosítási ágak közül eddig leginkább a tűzkárbiztosítást és a munkásbiztosítást vette kezébe, egyébként pedig a megyei, községi vagy magánvállalatkép szervezett intézetek fölött az állami ellenőrzést gyakorolja. Az államilag, megyeileg és községileg szervezett biztosítás rendszeren ké n y s z e r b i z t o s í t á s.

(A munkásbiztosításra nézve utalunk a munkáskérdésnél mondottakra.)

VI.

A társadalmi gazdasági eszmék irányai.

A) Az individualismus.

1. A gazdasági politika a XVIII. század végéig.

A középkorban az egyének társadalmilag és gazdaságilag szoros közjogi szervezetekbe, testületekbe való tartozás és magánjogi függőségi viszonyok folytán minden irányban meg voltak kötve. Életviszonyaik jog, szokás és erkölcs által minden irányban szigorúan szabályozva voltak. A termelés, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem folyása, a földesúr és jobbágy, a mester és munkás viszonya stb, pontosan meghatározott mederbe volt szorítva, amelyet az egyének akarata, szabadsága nem léphetett túl.

A szabályozás korántsem történt egységes alapon, az állam által, az államhoz való tartozás alapján, — mert a központi államhatalom hiánya vagy gyöngesége miatt az állami szabályozás még lehe-

tetlen volt, — hanem rendkívül különbözően a szétszakadozott kis területi közületek s az egyes társadalmi és foglalkozási csoportok, rendek, osztályok szerint.

A gazdasági tevékenység köre kicsiny és könnyen áttekinthető volt még, úgy hogy ez az elszigeteltség s megkötöttség lehetséges volt, sőt kíváncsnak látszott, mert ámbár az egyéneket a szabad mozgásban teljesen megakadályozta, legalább tevékenységük eredményét s megélhetésük rendjét biztosította.

A társadalmi és gazdasági viszonyok ezen rendje a XVI századtól a XVIII. századig lényeges változáson ment keresztül. A városok, a városi céhek, a hűbérurak hatalma a fejedelmek növekvő hatalmának kénytelen volt engedni. A rendi korporációk önkormányzati joga helyébe a minden egyén és testület fölött álló állami jog lépett. Az egyének, az állampolgárok életviszonyairól, jólétéről való gondoskodást most nagy körben a központi és abszolút hatalomra törekvő állam vette kezébe.

Az egyén szabadsága ezzel természetesen nem növekedett. Pl. az ipar gyakorlására azelőtt a rendi és foglalkozási testület, a céh, most az állami hatóság adott engedélyt; az iparúzóknak viszonyait most az állami hatóság szabályozta, annyira, hogy ez az autoritarius szabályozás még a munkabér nagyságára, az inas- és legényidőre, az iparüzem terjedelmére is kiterjedt. Határozott szabályzatok szóltak a kereskedelmi és közlekedési vállalatokról. De kivált a külfölddel való forgalomba nyúlt bele az állam. Az idegen árukat vámokkal sújtotta a belföldi termelés védelme érdekében; a belföldi ipart kivitelre buzdította állami subventiók, kiviteli jutalmak által; a nemzeti hajósvállalatokat segítette, az idegeneket távoltartotta. Ez a politikája a merkantilizmus vagy colbertizmus neve alatt ismeretes. A földbirtok viszonyaira nézve fennmaradtak a középkori függőségi és jobbágysági viszonyok; de egyébként a földbirtok kezelése, üzeme, a gabona- és gyapjúkereskedelem stb. szintén szoros szabályoknak és állami beavatkozásnak volt alávetve.

Állami gyámkodás uralkodott az egész vonalon. Sem a tulajdonnal való szabad rendelkezésnek, sem a munkaerő szabad értékesítésének joga nem volt az egyén számára biztosítva. A termelés és

forgalom irányára, az áralakulásra, a jövedelemelosztásra, a fogyasztásra az állam egyaránt kiterjesztette beavatkozását.

Ezen rendszer a XVIII. század folyamán mind fokozottabb ellenzésre talál. Megdöntését sürgetik nemcsak a tudomány, az eszmék, hanem a tényleges viszonyok nevében is. A francia és angol u. n. fölvilágosodási bölcsészet a társadalmi élet vezérlő elvének az individualismust, az egyéni szabadság eszméjét jelenti ki, amely szerint az egyének akarata és tevékenysége, szabadjára hagyva, mint egy mechanikai erő magától hozza létre a dolgok rendjét. Minden egyénnek természetből fogva egyenlő és sérthetetlen joga van az életre, szabadságra, tulajdonra. Ezeken alapszik az államalapító (társadalmi) szerződés theoriája, amely arra a követelményre vezetett, hogy a rendileg tagolt társadalmat föl kell osztani s a népfölség és az emberi egyenlőség, testvériség és szabadság elveinek megfelelőleg kell az új államformát megalkotni. A meglévő állami és társadalmi rend megváltoztatására irányuló törekvések legerősebb érveiket a tényleges viszonyok változásából is merítették. Technikai felfedezések, a nép sűrűsödése, a kereskedelem kiterjedése nagy területekre, a forgalom fokozása az iparűzésnek nemcsak terjedelmét, de irányát is teljesen megváltoztatják, a régi ipari rendszabályozás korlátait lehetetlenné teszik s a nagyipart és kereskedelmet győzelemre segítik az őstermelés fölött. Az uralkodóvá vált iparnak és kereskedelemnek az őstermeléshez viszonyítva természetszerűleg szükséges nagyobb szabadsága a gazdasági politikát a tudomány nevében is követelt egyéni szabadság, individualismus irányába kényszerítette.

2. *Az individualismus tudományos képviselői.*

A physiokratismus Franciaországból indult ki. (Quesnay, Turgot, Gournay, Dupont de Nemours stb.) Ennek bölcsészeti alapja annak elismerése, hogy a dolgok rendjének, a társadalomnak a törvényei magában az emberek fizikai életében, természetes szükségleteiben keresendők. Ezekből a természetes törvényekből folynak velők teljesen megegyezőleg az ember természetes jogai, kötelességei s folyik az abszolút igazság. S

ezekre a természetes törvényekre, az ember természeti állapotára, nem pedig az önkényre alapítandók az emberi megegyezés, akarat által berendezendő emberi társadalom és intézmények. Az ember természetes állapotában az első érzés az erő és szabadság érzése, amelyből következik az egyén joga a kizárólagosságra, érdekeinek fölismerésére és követésére, az önmeghatározásra, önuralomra, az öntevékenységre s egyúttal az öntevékenység, erő kifejtés, munka eredményére a tulajdonra, az anyagi világ bizonyos javainak megszerzésére is. A pozitív törvényhozás feladata tehát csupán az, hogy a tulajdonjogot és a szabadságot biztosítsa, a többi rendet a természet erőinek szabad játéka hozza létre, föntartására pedig az egyének esetleges túlkapásait meggátló állam szolgál. A dolgok ilyen rendje, hogy az egyének saját érdekeiket szabadon követelhessék, a physiokraták szerint nemcsak az egyesek, hanem a köz, a társadalom érdekének is legjobban megfelel. S legjobban megfelel a gazdasági tevékenységnek is. Mert a gazdasági főtörvényt, azaz a jólétnek lehető legmagasabbra fokozását a költségeknek, áldozatoknak lehető legalacsonyabbra csökkentése mellett a szabadság, az egyének szabad gazdasági versenye, a termelés, a kereskedelem stb. szabadsága valósítja meg legjobban. Csak amelletts alakúlnak természetes módon az értékek és árak, a jövedelem s amelletts lehetséges a lehető legnagyobb nemzetvagyonosság.

Ez az iskola adta ki a *laissez faire, laissez aller* jelszavát, azaz a kormányok engedjék meg, hogy minden ember a saját fölismert érdeke szerint szabadon cselekedhessék. A forgalom megkötése, a régi céhrendszer, az ipar fölött gyakorolt állami gyámkodás, a munkaszerződés befolyásolása, a kereskedelem irányítása be- és kiviteli tilalmakkal, védvámokkal, belső vámokkal stb. szóval az egész merkantil-rendszer mind megszüntetendő s a gazdasági rend, miként az állami rend az egyének szabad, szerződésszerű kapcsolata által jőjjön létre.

A physiokraták gazdasági kiinduló pontja — szemben a merkantilistákkal — az volt, hogy a nemzeti jólét és jövedelem fokozásának alapja a föld tiszta hozadékának növelése, mert az emberek terményekből s nem pénzből élnek s mert csak a föld segítségével bírnak új javakat előállítani. Gyakorlatilag követelték ennél fogva különösen a

földbirtok korlátainak, a jobbágyságnak eltörlését, a gabonakereskedelem szabadságát, stb.

b) S m i t h Á d á m. Angliában a phisiokratis-musból kiindulva, de később ettől eltérve a régi társadalomgazdasági rend legtudományosabb ostromlója lett, akinek hatása ezenkívül különösen azzal magyarázható, hogy bizonyos korkérdéseket nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is igen szerencsésen fejtegetett. Elmélete szerint a nemzeti vagyonosság alapja a tőke, de kivált a munka, amelynek segítségével a természeti javak rendkívül változatos feldolgozáson, átalakításon s ezzel értékfokozáson mennek keresztül. Mennél nagyobb a hasznos és termelő munkások száma és ügyessége, mennél jobb a munka szervezete, mennél tökéletesebb a munka megosztása, annál nagyobb a jószágkészletek, a vagyon évi szaporítása. De a produktív módon foglalkoztatható munkások száma, valamint a munkamegosztás alkalmazása, áthághatlan korlátok közé van szorítva, mert viszonyban áll a tőkemeny nyiséggel, amelyet a munkások foglalkoztatására, az eszközök, gépek és nyersanyagok megszerzésére fordítani kell. Ennélfogva a nemzetvagyonosság tételét úgy kell formulázni: mennél nagyobb egy ország tőkekészlete, mennél több a foglalkoztatott munkás, mennél nagyobb és változatosabb az ügyességük, mennél több és több oldalú a végzett munka, annál nagyobb lesz a nemzet vagyonossága.

A tőke és munka felhasználását lehet természetes és mesterséges módon irányítani. Természetes módon úgy, hogy kinek-kinek belátására és szabadságára bizzuk, hogy a legelőnyösebbnek látszó alkalmazást felkeresse, mert minden ember a saját érdekét legjobban tudja fölismerni; míg mesterségesen úgy, hogy az egyének felett álló hatalom belátására bizzuk a tőke és munka legczélszerűbb alkalmazásának helyét, módját, idejét stb. Ámde ez utóbbi ellen szól az, hogy minden rendszer, amely vagy rendkívüli kedvezmények által a termelés bizonyos ágába a nemzeti tőke nagyobb részét fekteti, mintamennyi oda magától folyt volna, vagy amely rendkívüli korlátozások által a termelés valamely ágától a nemzeti tőke oly részét erőszakosan megvonja, amely különben abba befektetett volna, a nemzeti vagyonosodás főelvével a legkárosabb ellentétben áll. Míg ellenben, ha a termelést az egyének szabad belátása természetesen szabályozza, akkor minden

tőke és munka azon a helyen lesz tevékeny, amely a tőkés és munkás egyéni érdekeinek legjobban megfelel, azaz, amely befektetésüket a legjobban gyümölcsözteti. A tőkést és munkást egyéni érdekeik arra fogják ösztönözni, hogy sajátos tehetségeiknek és erőiknek legmegfelelőbb és a tőlük kitelhető legnagyobb gazdasági tevékenységet folytassák; amely ekképen a köznek, a társadalomnak, a nemzetnek is leghasznosabb lesz, mert a versenyző erők legjobban kihasználtatnak. A jól felfogott magánérdek, az önzés mindenkor mások érdekeinek tekintetbe vételére, tehát az önzetlenségre is vezet. A gazdasági alanyok szabad versenye, szabad gazdasági forgalmuk a belfölddel épúgy mint külfölddel, a kereset irányának, helyének, módjának, a vagyontárgyak felhasználásának szabad megválasztása ennél fogva a legbiztosabb alapja a jólét lehető legmagasabb fokának.

Az államnak csak három feladata marad: 1. az államot és társadalmat más államok erőszakoskodása ellen, 2. a társadalom minden tagját mások igazságtalansága és elnyomása ellen megvédeni, 3. bizonyos közintézeteket és közműveket létesíteni és fentartani, amelyek a magánérdekre nézve nem látszanak előnyösöknek és gyümölcsözőknek.

Ez vázlata az individualismus tudományos rendszerének, amely a XIX. század első felében uralkodóvá vált. Smith követői közül Ricardo Dávid és Malthus Róbert a legkiválóbbak. Amaz a jövedelemoszlás (földjáradék, tőkekamat és munkabér) törvényeit, emez a népesség mozgalmát s a nemzeti vagyonossággal való összefüggéést vizsgálta nagy eredetiséggel, míg a többiek csak részletekben gazdagították az individualismus tudományos fegyvertárát.

Az individualismus eszmei túlhajtása vezetett az anarkhizmusra. Ennek képviselője Angliában Godwin (1793.) Ő elveti az állami szervezetet s az egyén természetes szükségleteit meghaladó magántulajdont. Franciaországban Proudhon az anarkhizmus elmélet írója. Ő elveti úgy a magántulajdon, mint a kollektívtulajdon eszméit. A tulajdon mindig arra vezet, hogy a munka igazi gyümölcsét a tőkés kerítse hatalmába, mert a munka valódi értékének megfelelő munkabért sohasem fizeti. A magántulajdon rendszere mellett a gazdasági élet annak a végzetes ellenmondásnak vallja a

kárát, hogy a tőkés megvonja a munkástól a teljes munkabért, de ez által a munkásosztály vételképességét csökkenti. S minthogy a munkásosztály képezi a fogyasztók legnagyobb tömegét, ennek folytán beáll a túltermelés, a munkás nyomora és a tőkés bukása egyaránt. Ezen a bajon nem a socialismus segít, amely csak az egyén rabságára vezet, hanem a hitel oly szervezete, amely mellett mindenki aki termelni akar, kamatnélküli kölcsönben részesül, a mi így tőkéjévé válhat. Ekkép a tőke-kamat és járadék, tehát a vagyoni jövedelmek megszűnnek s csak a munkajövedelem marad meg. Ezt a rendet ne az állam valósítsa meg, mert az állam, mint minden kényszerszervezet elvetendő, hanem az egyének szabad associatiója, szerződéses akarata, meri a társadalomban uralomnélküliségnek, anarchiának kell uralkodnia. Minden polgár, község vagy testület legyen önmagának törvényhozója.

Ne legyen más kényszer, mint hogy a szerződések teljesítése kötelező legyen; ne legyen más szervezet, mint igen kiskörű, decentralizált község. Németországban Stirner Miksa az állam szükségét tagadja, szerinte az ember társas élete úgy is lehetséges, hogy minden ember egoismust követve, s annyit szerezve, amennyit bír, egyesületet alkot embertársaival. Az oroszok közül Krapotkin herceg és Bakunin Mihály az anarchismus szószólói. Az előbbi nézetei azonban az emberiség solidaritásának eszméje kapcsán sokban rokonok a socialismus némely irányával.

3. Az individualisztikus közgazdasági politika győzelme.

A XVIII. század végével s a XIX. elejével ez a politika a már vázolt gyakorlati és elméleti okokból diadalra jutott. A kezdeményező Franciaország volt, amely az 1789. forradalmi évben törvénybe iktatta a jobbagyság személyes függőségének, az úri joghatóságnak eltörlését s dologi szolgáltatásainak megváltható voltát. 1791-ben behozta az iparszabadságot és a szabad forgalom és költözködés s a szabad munkaszerződés jogát, eltörölte a céheket. Ugyanezeket az elveket alkalmazta a meghódított nagy területeken s példáját a többi országok is többé-kevésbé gyors egymásutánban követték. Legnehezebben foglalt tért az individualisztikus szabadság

politikája a külkereskedelemben, amely téren azt úgyszólván csak Anglia képviselte következetesen.

A teljes individualizmus és szabadság elve a gyakorlatban nem bizonyult tökéletesen keresztülvihetőnek. A közbiztonság, a közerkölcsiség, közegészség, közművelődés érdekében szükségességeknek mutatkoztak a gazdasági élet minden terén bizonyos korlátozások, törvényes vagy társadalmi szervezés, s állami beavatkozás és ellenőrzés. Ilyenek példái: némely iparnak képesítéshez kötése, az építési, egészségügyi- és vásárrendészet; a munkásvédő törvények s általában az állam mindazon tevékenysége, amelyet államsocializmusnak szokás nevezni. stb.

B) A socializmus.

1. A socializmus kezdetei.

Minden socialista törekvésnek kiinduló pontja az a viszás arány, ami a mai gazdasági rend mellett munka és munkabér, szükséglet és szükséglet-kielégítés közt van. A tulajdonjog a leghatalmasabb fegyverré válik, mert a tulajdonos kezében tartván a termelési tényezőket, hatalmába keríti az évi termelés hozadékát is, míg a vagyontalan osztályok a pusztá egynapról másnapra megélésre utaltatnak s ez is a javaknak attól a mértékétől függ, amelyet a munkaadó hajlandó nekik átengedni szolgálatukért. A szükségletek nagysága, sürgőssége nem ad jogot javakra, mert ezekhez csak kereset, csere útján juthatni, azaz csak úgy, hogy érték más érték javakat adunk, s ha valaki kevés értéket ajánlhat csak fel, mint pl. a kevésre becsült munkát, úgy a javaknak is csak igen csekély mennyiségéhez juthat.

A míg a fenálló társadalmi rendet s keretében a magántulajdont szentnek és sérthetetlennek tekintették s a míg a munkaviszonyt hatósági szabályozás alatt tartották, ez a vizzásság legfeljebb ártatlan panaszokra adott alkalmat a gazdaság és szegénység közötti szomorú ellentétéről, stb. Csak mikor fölismerték, hogy a társadalom és rendje is merőben történelmi fejlődés terméke, vették bírálat alá ama vizzásságot, mint a főnálló társadalmi s arra alapított jogrend kifolyását.

Franciaország kezdi meg a társadalom és gazdaság kritikáját. Már Rousseau támadta a magántulajdont, amely szerinte kifejlesztette az

emberek egyenlőtlenségét, a szegények kiközösítését, a gazdagok uralomrajutását. A magántulajdont az erőszak szülte s az állam szentesítette, de egyszersmind az állam legfontosabb feladata a magántulajdon szülte nagy egyenlőtlenségek megszüntetése. Ugyancsak nagy befolyással voltak a socializmus államtanának kifejlődésére Rousseau ismeretes eszméi a társadalmi szerződésről, a népfölségről stb.

A francia forradalom írói a szabadság és jog-egyenlőségen kívül a gazdasági egyenlőséget is sürgették, amely nélkül amaz hiábavalónak látszik.

Morelly 1775-ben a természet törvénykönyvét írja meg s ebben követeli, hogy a társadalomban semmi se legyen az egyesé, csak azok a javak legyenek kizárólagos birtokba vehetők, amelyek éppen valaki szükségletkielégítésére s napi munkájára szükségesek. Minden polgár az államé és az állam által neveltetik és tartatik el. Mindenki erői, tehetségei, kora szerint tartozik az állam javához hozzájárulni. Mably abbé a paraguayi jezsuita-államra utal, mint a vagyonszűkösség példájára. Brissolt de Warville szerint minden vagyon, amely a tulajdonos szükségleteit meghaladja, nyilvánvalólag meglopása a szegényeknek, akik szükségleteiket nem tudják kielégíteni. Túlment rajtuk Babeuf, aki egy halálát okozó összeesküvést szőtt a kommunista köztársaság tényleges behozatalára, amelyben minden termelés tervszerűleg közösen s minden fogyasztás az egyesek egyenlő joga alapján megy végbe. — Ezek az eszmék gyakorlatilag semmikép sem valósultak meg, sőt elméletileg is elnémultak, mert Napoleon uralma egészen más irányba terelte az elméket.

2. A socializmus Angliában.

Az individualismust szülőföldjén is hatalmas támadások alá vették. Hall és Thompson szerint a társadalom fejlődése folyton a gazdagok gazdagítására s a szegények szaporítására és szegényítésére vezet, mert ez utóbbiak munkájukért nem kapják meg annak teljes hozadékát, hanem annak csak minimális részét, míg a többit kamatkép és járadékkép a tulajdonososztály veszi el. Hall követeli, hogy az állam a földet időszakonként újra ossza szét, Thompson pedig kommunista közületeket sürget, amelyek az individualista gazdasági szervezeteket lassankint felszívják.

A socialismus eszméire nagy befolyással volt Owen, egy nemesszívű munkásvédő gyáros. Jelentősége, különböző patriarchális szervezeti kísérletein kívül abban rejlik, hogy kiemelte a gazdaság társadalmi szervezésének, a békés cooperatiónak, a szövetkezeti termelésnek előnyeit a mai egyéni, versenyre alapított s forgalmi gazdasági renddel szemben.

Amíg Owen azt hitte, hogy a társadalom általános jólétének emelkedését az emberiség békés együttműködését az emberiség békés együttműködése fogja előidézni, az angol munkásságot, amelyet a XIX. század elején végbement nagyipari foradalmat kísérő borzasztó válságok a legsúlyosabb helyzetbe juttattak, a fölébredt osztályöntudat arra a meggyőződésre vezette, hogy az osztályokra szakadt társadalomban helyzetének javulását csakis az osztályharc által vivhatja ki. A kézmű megsemmisítése, a gépek behozatala, a túltermelés és fogyasztási zavarok folytán beálló pangás, a felnöttek, de még inkább a gyermekek és nők munkajárésának kiméletlen kizsákmányolása, a munkaidőre és munkabérre vonatkozó szabályok eltörlése és ezek meghatározásának szabadjára bocsájtása szörnyű nyomást okoztak. A bérek lesülyedtek, számtalan munkás elesett a jövedelemtől a munkahiány miatt, a megerőltető gyárimunka, a munkaidő túlterjesztése, a közegészségre és közérkölcisre veszélyes, botrányos műhelyi és lakásviszonyok a munkások, a nők, a gyermekek, szóval a családok, egész nemzedékek testi-szellemi degenerációját szülték. Több ízben (1812, 1825, 1826) előfordultak nagy munkászavargások, amelyek kivált a gyűlölt gépek rombolását tűzték ki célul. A munkásság mindazonáltal a liberális és radikális pártoktól csak 1832-ben vált egészen szét, amikor a liberális párt kormányra jutván, mégsem javított a munkásság helyzetén.

1838-ban megalakult Londonban a Working men' association név alatt a munkáspárt azzal a programmal (népcharta, innen nevek chartisták), hogy gazdasági nyomorának megszüntetésére a politikai hatalmat kell megszerezni. Ennek érdekében tömeges, millió és millió aláírással ellátott kérvények és külön munkásparlament útján követelte az általános, censusnélküli, arányos választókerületekben gyakorlandó, titkos választói

jogot, évenkénti parlamentet, a parlamenti tagok rapidíjzását. A pártban a békés elemeken utóbb a forradalmi elemek kerekedtek felül s a 40-es és 50-es években nagy munkásfelkelések ostromolták a közönyös és makacs parlamentet, amelyeket erőszakosan fojtottak el, úgyhogy a társadalom két osztályának óriási véres összeütközése már-már kikerülhetetlennek látszott.

A chartisták radikális politikai mozgalma segítségre talált a keresztény-socialista mozgalomban is, amelyet Maurice és Kingsley papok és Ludlow ügyvéd indítottak meg. Szerintük a szabad verseny önzésre, szédelésre, csalásra, a gyengébbek, azaz a munkások kizsákmányolására és teljes megnyomorítására és elaljasítására vezet. A mentést csak a kereszténységtől lehet várni, amely a gazdasági életre alkalmazva, okvetetlenül a socialismusra vezet. A kereszténység követeli, hogy mindenki vegye tekintetbe embertársát, ismerje el mindenkinek jogát tehetségei kifejlesztésére, a boldogságra, a jólétre, ő követeli, hogy a társadalom alapja az *association*, a mindenki együttműködése legyen, ahelyett, hogy minden egyén csak saját hasznát és nyereségét nézve, egymással harcoljon. A chartistáktól a keresztény socialisták abban különböztek, hogy nem akarták az osztályok teljes nivellálását, hanem csak annak biztosítását, hogy mindenki kifejtthesse saját erőit és megfelelhessen saját feladatának, továbbá, hogy az átalakulást leginkább morális és nem politikai tényezőktől várták. Egy szabószövetkezetnek 1849-ben történt alapításakor kiadott programjuk szerint a verseny ellen legjobb segítség a szövetkezés az ipar minden ágában, a szövetkezeti alapon álló termelés, forgalom és fogyasztás. Eszméiket számos, virágzó szövetkezet megalapítása által vitték ki a gyakorlati életbe. Sokat tettek ama hit erősítésére, hogy a helyzet javítása a mai alapokon való továbbépítés által is lehetséges. Ez által közeledtek az elszaporodott munkásszakegyesületekhez (*trades-unions*), amelyek szintén az adott viszonyok közt iparkodtak a munkaviszonyt kedvezőbbé tenni. Hozzájárult végre a forradalmi mozgalomnak s az abstract socialismusnak a gyakorlati *reformmozgalom* által való kiszorításához az állam is munkásvédelmi törvényhozása által.

A 80-as években azonban a socialismus új

gyökereket vert Angliában, Ezt magyarázza egyrészt a tanulatlan és nem szervezett munkások, továbbá a munkanélküliek elszaporodása és nyomora, a kereskedelembe és iparban be-beálló kimagyarázhatatlan válságok, a gazdagok fényűzésének és élvezet-hajhászásának szertelensége s vele szemben a tömegnyomor. 1884-ben megalakul a marxista socialdemokrata foederatio, kevéssel utóbb a független munkáspárt, amely a parlamentbe, valamint sok községtanácsba is bekerült. Az 1884-ben megalakult Fabian society viszont a liberális (whig) pártnak a radikális socialistareform irányában haladó párttá való átalakításán, valamint a socialismus eszméinek a polgári osztályban való elterjesztésén, gyakorlati téren pedig kivált a közvállalatok szaporításán (a vasutak államosítása, a gáz-, víz-, közlekedési stb. művek communalisatióján) fáradozik szép sikerrel.

3. *A socialismus Franciaországban.*

Itt a javak társas termelésének és társas szétosztásának socialisztikus gondolata s az individualisztikus gazdasági rendszer kritikája már említett kezdeményezők útján két irányban talált kifejezésre: Saint-Simon gróf és Fourier irányában.

Ezek közös jellemvonása a fantasztikus ábrándozás és a gyakorlati javaslatok furcsa egyvelege. Saint-Simon szerint a vallás feladata az alsó osztályok sorsának fizikai és erkölcsi emelése, hogy azok tagjai, akik ez időszerint úgy a feudális, mint a liberális osztályok, a vagyonosok és a legisták (hivatalnokok, tudósok, ügyvédek) által, akiket összevéve bourgeoisie-nek lehet nevezni, elvannak nyomva és elvannak hagyatva, természetes tehetségeiket kifejthessék. A mai polgári társadalmat fel kell váltani az emberek oly új associatiojának, amelyben mindenki megkapja a tehetségeinek megfelelő munkát s a munkájának megfelelő munkajövedelmet. Ennek ma útját állják a függőségi viszonyokat teremtő születési kiváltságok, az örökjog, amely személyes érdem nélkül is vagyonhoz juttat, ezért követelik ezek eltörlését. O és követői (Enfantin, Bazard) semmikép sem akarják a kommunizmust, mert megvannak győződve arról, hogy az emberek természettől fogva nem egyenlők, s hogy erre az egyenlőtlenségre mint alapra kell felépíteni a társadalom és gazdaság szervezetét.

Fourier szerint minden emberi boldogság alapja a gazdagság, de ma a szuronyra és éhségre alapított társadalmi szerződés esztelen illúziójában élő liberalismus mellett szegénység és nyomor uralkodik, mert a termelés terén a gazdaságok elszigeteltsége, milliók gyámoltalan és tőkeszegény külön munkája folytán a munkaerő és javak óriási elfecsérlése és szétforgácsolása megy végbe, úgyhogy a termelés hozadéka is igen kevés. Egészen másképp lesz ez, ha az erőket, a munkát szervezik nagy asszociációkban, nagy közületekben (phalanstère), amelyekben tervszerűleg, szervesen, nagyban üzik a termelést teljes összhangban a szükségletekkel, amelyekben minden munkás a természetes ösztöneinek megfelelő munkát végezné szívesen és kedvvel, mert biztosítva volna neki a hozadékból az a rész, amely igazságosan megilletné tőkéje, munkája, tehetsége arányában. A phalanster megvalósítására irányuló gyakorlati kísérletek ugyan épúgy meg hiúsultak, mint Blanc alább említendő nemzeti műhelyei, de Fourier és követőinek az individualismuson gyakorolt kritikája azért nagy és maradandó hatást keltett.

A liberalismus és individualismus, a szabad verseny uralma Franciaországban ugyanolyan bajokat teremtett, mint Angliában, s megszüntetésükre hasonló mozgalmak támadtak, mint ott az owenismus és chartismus. Így az associatio eszméjét leg határozottabban fejtette ki Louis Blanc. Szerinte a termelés szervezését a demokratikus államnak kell kezébe venni; feladata nagy állami kölcsönnel felállítani nagy gyárakat, berendezni iparműhelyeket, mind szövetkezeti alapon. Első évben ő nevezné ki a munkavezetőket s állapítaná meg a munkások rangosztályait, — a jövőben pedig minden állás a munkások választása által töltenék be. Az évi nyereség $\frac{1}{3}$ -a pedig a szövetkezetek tagjainak jutna, $\frac{1}{3}$ -a a munkaképtelenek és válságban lévő iparágak támogatására, $\frac{1}{3}$ -a pedig a szövetkezetek kiterjesztésére szolgálna, amelyek így nagyüzemük folytán felszívnák az egyéni tőkéket és üzemeket; s bekövetkeznék tőkés és munkás, gyár és gyár, iparág és iparág solidaritása, a verseny, egyed-
 árúság megszüntetése, a termelés központosítása.

A chartisták mozgalmával egyidejűleg Franciaországban is támadtak heves munkásmozgalmak, amelyek különösen az 1830-iki juliusi forradalom-

ban, s az 1848-iki februárban jutottak felszínre. A socialisták 1848-ban beléptek az ideiglenes kormányba, amely 250 tagból álló külön munkásparlamentet hívott össze a munkástörvények iránt a nemzeti gyűlésnek teendő javaslat végett. De a socialisták a társadalmi forradalomra törtek, s föl-költötték a véres reactiót, úgy hogy sok ideig csak termelési szövetkezetekben és szakegyesületekben tarthatták ébren az associatio gondolatát, amely hatalmasabban csak akkor terjedt el újra, amikor a francia munkások az 1864. évben alakult Internationale-be beléptek. 1871-ben kísérletük a commune-nel dugába dőlt s ezután szervezkedésük a syndicátusokban csakis a politika kizárásával tűretett meg. Mindazonáltal a socialismus ez idő óta egyre jobban terjed Franciaországban, de ezt a németországitól az különbözteti meg, hogy nem képez egységes pártot, egységes programm alapján, hanem sok csoportra oszlik. Legszámosab-bak a független socialisták, de képviselve van-nak köztük kommunisták, államsocialisták, nemzeti és nemzetközi socialisták, tisztán munkássyndica-tusok és politikai egyesületek s hogy a radicális pol-gári pártoktól nem választja el őket éles határ-vonal, azt egyik képviselőjüknek, Millerandnak a kormányba való belépése is mutatja. Ezenkívül van a forradalmi munkáspárt, amely syndicá-tusokban a politizálás mellőzésével, az új rendnek az általános sztrájk által gazdasági téren való ki-küzdése mellett harcol s a francia munkás-párt, amely ezzel szemben Marx szellemében a politikai hatalom kézrekerítését vallja céljának, végül vannak a blanquisták, akik a communehez ha-sonló politikai forradalmi mozgalomra dolgoznak.

Belgiumban 1885-ben alakult meg az egy-séges munkáspárt, amely a szövetkezeteket, segély-pénztárakat s egyesületeket meghódítván, a politiká-ban is hatalmas eredményeket ért el. Ezt valószí-nűleg azzal érte el, hogy középúton halad a prak-tikus gazdasági részleteredményekre törekvő francia és német pártok között. Úgy Franciaországban, mint Belgiumban ezenkívül nagyon sok híve van a keresztény-socialismusnak is.

4. A socialismus Németországban.

a) A német tudományos socialismus alapvetői: *Rodbertus, Marx, Engels.*

Németországban a múlt század 60-as évéig a socialismus eszmeirányába tartozó politikai és gazdasági törekvések közös mederben haladtak az általános liberális és demokratikus törekvésekkel. A socialismus tudományos alapjait azonban már a 40-es években rakták le Rodbertus Károly, Marx Károly és Engels Frigyes.

Rodbertus eszméi különösen azért nevezeteseek, mert Lassalle Ferdinánd értékesítette azokat a gyakorlati socialista agitatio terén. Rodbertus abból indul ki, hogy a munka természetes bére a munkatermék lenne, mert minden jószág értéke csak a munkától függ s a tőke és munkaeszköz stb. is csak megtestesített munka. A magántulajdon, a szerződési szabadság és a mai hatalmi viszonyok mellett azonban a nemzeti jövedelem, ahelyett, hogy a munkásnak jutna, nagyrészt mint járadék a föld- és tőketulajdonosok kezébe kerül, aminek kárát nemcsak a munkásosztály látja, hanem az egész társadalom azáltal, hogy ama legszámosabb osztály nyomora, szegénysége, csekély vételképessége miatt a fogyasztás sem kellő s a termelés is válságba kerül. A munkásosztály nyomora fokról-fokra halad s ezt az államnak kell meggátolnia, akkép, hogy a munkabért emelkedővé és biztossá teszi. Erre szükséges: 1. Minden jószág értékét törvényesen visszavezetni munkára, illetve kifejezni munkaidőben. Be kell hozni a normális munkanapot, amely a munka nehézsége szerint 6, 8, 10 vagy 12 órás, s meg kell határozni minden iparágban azt a munkát, amelyet átlagban e munkanap alatt végezni lehet, s e munkanap, illetve annak hányadakép, munkaóra szerint egységesen kell a normális munkabért. 2. E munkabért munkapénzben kell fizetni, azaz utalványokban, amelyekkel az összes államilag beraktározott javakból kiki megvásárolhatja azt, amire szüksége van. Ily módon már a mai társadalmi rend mellett biztosítva volna a munkásnak az igazságos jövedelme, de ez a rendszer alkalmas volna átmenetül is szolgálni egy oly társadalomgazdaságra, amely csak tiszta jövedelem-tulajdont s nem tőketulajdont is ismer.

A német socialismus sokkal nagyobb hatású klasszikusai azonban Marx és Engels. Munkáik nemcsak a mai gazdasági és társadalmi viszonyok legmélyebbenjáró kritikái, hanem a gazdasági fejlődésről szóló levezetések s következtetések, valamint a vagyontalan osztályoknak a vagyonos osztályok által történő kizsákmányoltatásáról szóló elméletük a modern socialismus alapkövei.

Az általuk hirdetett materialista történetbölcselet vezérlő eszméje az, hogy minden történelmi korszakban a termelés tényeiből szükségképp következik egy meghatározott társadalmi tagozat s ez a kettő alapja a korszak politikai és szellemi történetének.

A történelem folyamán a társadalmi gazdaság a kommunismussal kezdődik, a közös tulajdonban levő föld közösen szervezett, közös haszonra történő megmunkálásával. Amikor ebből a magántulajdon kifejlődik, a termelés mineműsége szerint különbözőkép tagozódik a társadalom osztályokra, kizsákmányoltakra és kizsákmányolókra, leigázottakra és uralkodókra. Különösen nyomasztóvá válik ez a kapitalismus-nak nevezett termelési rendszerrel, amikor a termelés súlypontja nem a saját szükségletre szolgáló javak, hanem a cserére és nyereszkesedésre szánt javak, árúk termelésére irányul. A javak termelése ugyan társadalmilag van szervezve, amennyiben a termék nem egy termelő, vagy talán a termelési eszköz tulajdonosa munkájának az eredménye, hanem egy tőkés parancsa alatt dolgozó számos munkásé; de a munkahozadék elosztása már nem társadalmilag történik, mert a hozadékot egy egyén, a termelési eszközök tulajdonosa ragadja magához a magántulajdon és a munkabérszerződés alapján, amelynek értelmében a munkásnak csak bért fizet, amely csupán kis része a munkahozadéknak. A bérmunkás arra van kárhoztatva, hogy ebben a minőségben egész életében megmaradjon, és még ez a helyzete is napról-napra bizonytalanabbá válik a munkapótlógépek, a munkapiac hullámozása, a termelési viszonyok bizonytalansága folytán.

Mint hogy a termelési eszközök magántulajdonban vannak, a termelést kiki úgy végzi, hogy nem biztos afelől, hogy termékeiből tulajdonképp mennyi fogy el, mennyi szükséges, mennyi értékesíthető. A termelés anarkhiájában az egyes vállalatok kimé-

letlen versenye folytán a termelés túlfeszítettik, a melyet a fogyasztás nem bír többé követni s periodikusan bekövetkezik a válság. „A forgalom fenakad, a piacok zsufolva vannak, a termékek époly tömegesen, mint az értékesítés lehetősége nélkül hevernek, a készpénz láthatatlanná válik, a hitel eltűnik, a gyárak szünetelnek, a munkástömegek az életfentartás eszközei nélkül szűkölködnek, épazért, mert ezekből túlsokat termelnek, bukás bukást, kényszereladás kényszereladást követ. A torlódás évekig tart, termelő erők és termékek tömegesen elfecséreltetnek s elpusztúlnak, míg a felhalmozott árútömegek kisebb-nagyobb elértéktelenedés után végre lefolyást találnak s a termelés és csere újra megindul. Lassan-lassan meggyorsúl a lépés, át-megy ügetésbe, az ipari ügetés átmegy vágatásba s ez fokozódik az ipari, kereskedelmi, hiteli és spekulatív *steep le-chase* (akadályverseny) féktelen karrierjéig, hogy a legnyaktörőbb ugrások után, így újra véget érjen — a krach sírjában. S mindig így tovább“. (Engels). E mozgalom által minden gazdaságilag gyöngébb, mint a kisiparos, a kézműves, a középosztály kiszorul s a nagytőkéjű magán- és társasvállalatok, valamint az állami vállalatok kerülnek egyedárúsági uralomra, [*A c c u m u l a t i o* (felhalmozódási) elmélet].

E rendszer mellett a munkást mindenkép kiszákmányolja a tőke. A munkásnak nincsenek termékei, amelyeket eladhatna, hogy megélhessen, s már nem áll személyes gyámkodás alatt, amely megélését biztosítaná. Csak munkájával rendelkezik, amelyet piacra kell vinnie. A munka is csak mint árú jó tekintetbe s reá is a kereslet és kínálat törvényei határozzók. Értéke, ára pedig ama munkaidő szerint méretik, amely szükséges azon javak előállítására, amelyek a munkás és családja életfentartására szolgálnak. De a munkást a tőkés ezen az időn túl is dolgoztatja s ezen túlmunka értékesítéséből származik egy többletérték, amelyhez a tőkés saját munka nélkül jut. (Kiszákmányolási elmélet.) Ezen látszólag úgy kellene segíteni, hogy vagy nem dolgoztatják a munkást több ideig, mint amely munkaidő egyénértékű a munkabérrel, vagy pedig a munkásnak megadják a munkatermék teljes értékét, azaz megfizetik neki a túlmunkát is. De ezt úgy Marx, mint Engels utopianak tartják. Az értéket társadalmi természetű

okok folytonos hullámozásnak teszik ki, úgy hogy a teljes munkaértékét, mint bért nem lehet kikutatni, de megadni sem lehet, mert a társadalomnak nem termelő tagjait, a munkaképteleneket is el kell tartania s a termelés folyton tőkepótlást és tőkeszaporítást, tehát munkabérlevonást kíván. Nem is az a főbaj, hogy a munkás kevés értékhez jut, hanem hogy magántőkerendszer mellett a termelés, forgalom és jövedelemeloszlás egyáltalában a változó csereértékek szerint történik, hogy a pénz formájában abszolút vagyoni hatalmat lehet felhalmozni s hogy a tőkés- és munkásosztály közt a nagy szakadék megmarad. E baj orvoslása csak oly fejlődéstől várható, hogy a társadalom mind több és több tagja válik vagyontalan proletárrá, (Elnyomóróddási elmélet) s ezt a nagy többséget a viszonyok nyomása arra kényszeríti, hogy az államhatalmat kezébe kerítse, magát a vagyonos kisebbség uralma alól felszabadítsa s az államhatalom birtokában a termelési eszközöket állami, kollektív tulajdonná alakítsa át. Akkor lehetségessé válik a mai társadalomgazdasági anarchia helyett társadalmilag szervezett, az összesség és az egyesek szükségleteihez mért tervszerű termelés, amelynek célja, — mint ezt az ó-indus és délszláv házközösségekben látjuk — nem cserejóságok, árúk, hanem használati jóságok előállításá.

b) Bernstein kritikája a Marxizmusról.

Marx és Engels tanainak manapság egyáltalában nincs már kizárólagos tekintélyük a német és egyéb socialisták közt. Hatásos kritika alá vette azokat különösen Bernstein Ede. A materialista történelmi felfogás ellen fölhozza, hogy gazdasági általános tényezők mellett helyi, nemzeti különbségek, politikai, vallási, erkölcsi tények is határozók a fejlődésre s hogy annak menete nem többé szükségszerű s az embertől egészen független, hanem abba az ember mind fokozottabb mértékben belenyúl, s irányítja azt. A többletértékelmélet pusztán elméleti s a gyakorlati életnek meg nem felelő constructio, amelyre a socialismust alapítani nem lehet. A vállalatok felhalmozódásáról, fölszivódásáról szóló elmélet is csak részben igaz, mert egy csomó iparban megmarad a kis- és kézműipar, sőt a nagyipar maga nyújt új alkalmakat a kisiparnak, új specializálódások folytán, s mi több a mezőgaz-

daság éppen a nagyvállalatok hanyatlását és kevesbedését mutatja.

Ép oly kevésbé igazolható be az elnyomorodási elmélet, mert inkább szembetűnő a vagyonosok relatív és abszolút növekedése; valamint nem igazolható be a válságok olyan korszakszerűsége, sem, mint Marx-Engels fölvelték s nem tehető föl bizonyosra, hogy ezek a válságok erőben annyira növekedni fognak, hogy az egész rendszer összedülését fogják okozni. Manapság a termelés socialisatiójára még sem a technikai-gazdasági, sem a politikai és lélektani feltételek nem kedvezőek. A proletariatus nagyon kevert elemeket foglal magában, nem állítható egyszerűen szembe a vagyonos osztálylyal s általában a társadalmi osztályok tagozódása sokkal szövevényesebb, mint Marx gondolja. Még a legjobban szervezett ipari bér munkások sem képeznek egységes, ugyanazon osztályöntudattal, solidaritási érzelmekkel eltelt osztályt s bennök a socialistikus termelés vágya nem egyforma erős. Hogy osztályharcok vannak, az nem tagadható, de azok ép a fejlettebb államokban nem zárják ki a békés megegyezést a társadalom közös céljait illetőleg. Forradalmi mozgalomra pedig egyáltalában nem lehet gondolni, s különben is a politika hatalomnak a socialistapárt által való megszerzése még nem elég a socialistikus termelés berendezésére, amíg társadalmi, lélektani s gazdasági technikai akadályai vannak. Miként a hűbéruralom csak akkor szűnt meg, amikor a kapitalisztikus termelési rend már nagyon kifejlődött: a kapitalisztikus tulajdon sem erőszakos eltörlés által fog eltűnni, hanem a socialistikus collectiv tulajdon magas fokra fejlődése által.

Mindamellet Bernstein is hisz a socialismus hódításában. A socialista eszmék óriási mértékben terjednek, a munkásosztály tekintetbevétele folyton gyakoribb lesz s nemsokára eljő az idő, a mikor a socialistapártoknak már nem csak bírálni fog kellene, hanem minden téren konkrét reformjavaslatokkal kell előállania. A társadalomtudomány nem tud egységes társadalmi tervet felállítani, de felállít egy egységes elvet: a szövetkezeti elv mindenoldalú keresztülvitelét. Nem lehet egy egységes formula szerint magállapítani, hogy oszlanak meg a hatalmak szabad szövetkezetek és kényszerközülletek (állam, község, stb.) közt, mennyire szűnik meg a magántulajdon, milyen társadalmi és gazda-

sági állásuk lesz az egyes szövetkezeti tagoknak, mely jogaik és kötelességeik lesznek az egyesek és a köz iránt, — de meg lehet ezeket határozni a lehető legtöbb ember lehető legjobb java közös főelve, valami időbeli s helyi s egyéb körülmények szerint különböző elvei szerint a hagyományokhoz kapcsoltnak.

Ennélfogva a socialista pártok főfeladata a ma fenálló állami és társadalmi intézményeknek a kifejtettek irányában való átalakítása és fejlesztése.

Bernsteinnel szemben a régi marxizmus tudományos főképviselője K a u t s k y Károly.

c) A sociáldemokratia.

A német socialismusnak gyakorlati téren leg-hatalmasabb nyilvánulása a sociáldemokrata mozgalom. Ennek bölcsészeti alapja a XVIII. század természetbölcséletéből ered, amely szerint minden ember természettől fogva egyenlő, s egyenlő joga van a szabadságra. Ebből következik, hogy más tekintély, hatóság nem jogosult, mint amely az önmagukat meghatározó egyénekből, a népből jó létre (demokrata radikalizmus), s hogy minden ember egyenlőségét gazdaságilag is biztosítani kell a magántulajdon megszüntetése s a termelési eszközöknek közössé tétele által, közös termelés és jószágelosztás céljából (gazdasági collectivizmus). A dolgok fejlődése — mint láttuk — Marx-Engels felfogása szerint is magától erre tart.

A külön socialista párt 1863-ban vált el a liberális pártoktól. Lassalle Ferdinánd ekkor fejtette ki a vasbértörvényt, (amely szerint a munkabér nem lehet tartósan se nagyobb, se kisebb, mint a munkás életfentartási költsége), kimutatta, hogy Poroszország lakosságának 86—96 % -a ennek nyomása alatt él, s ezen állami termelési szövetkezetek felállítása, azaz lassankint minden munkásnak vállalkozóvá tétele által lehet segíteni. 1863. május 23-án megalakult az általános német munkásegylet a politikai és gazdasági hatalomnak különösen az egyenlő, közvetlen s általános választói jog útján való békés megszerzése végett. 1864-ben forradalmibb és nemzetközibb elemek megalapították a Marx-Engels hatása alatt álló nemzetközi munkásasszociatiót, Internationalet amely elfogadta programjával az

általuk már 1847-ben megírt Kommunista manifestumot. Eszerint a munkásforradalomra az első lépés a proletariátusnak uralkodó osztálylyá tétele, a demokratia kivívása. Ez azután a bourgeoisie kezéből kiragadja a tőkét s az állam, azaz az uralkodóvá tett proletárosztály kezében központosítja. Ha azután az egész termelés társasult egyének kezében van összpontosítva, az osztálytagozatok megszűnnek s az állam, amely ma csak a bourgeoisie választmánya, feleslegessé válik. Nem lesz egyéb, mint egy minden részében egyforma társadalmi szervezet a gazdaságnak mindenki érdekében való igazgatására. E manifestum főelvéit az 1869-ben ujjaalakult socialdemokrata munkáspárt is elfogadta (vezérei Liebknecht és Bebel, Eisenachi program m.) 1875-ben a marxisták egyesültek a lassaleistákkal (Gothai program m), s együttesen az osztályharcot s a bérrendszer megszüntetését proklamálták. A socialdemokrata párt fejlődése ezóta folyton a Marx-Engels-féle felfogás irányában halad, bár a kormány 1878–1890-ig az ú. n. socialista-törvénnyel fejlődését a legszigorúbb békóba verte. A socialdemokratia mai elvei is az 1891-iki erfurti program m on alapúlnak, amely ugyan egyezik főelveiben a kommunista manifestummal, de amellet nagy gyakorlati jelentősége abban áll, hogy oly politikai és socialpolitikai követeléseket állít fel, amelyeket a munkásság már a közel jövőben remél kivívhatni. Így követelik a nők teljes egyenjogosítását, a nép közvetlen részvételét a törvényhozásban, legszélesebbkörű önkormányzatot demokratikus szervezetekben, néphonvédséget az állandó hadsereg helyett, az egyházi és vallási községeknek magán-egyesületekké nyilvánítását, a népoktatás és jogszolgáltatás, orvosi segély ingyenességét, az egyetlen progressiv jövedelmi és vagyonadó behozatalát, messzemenő állami munkásvédelmet a bérszerződés, munkaviszony, 8 órás maximálmunkanap meghatározása, munkásbiztosítás terén, stb.

A német socialdemokratia térifoglalását bizonyítja az az adat, hogy míg 1871-ben választások alkalmával 101927 szavazattal rendelkezett s 2 mandatumot tudott csak elfoglalni, 1903-ban már 300,800 szavazattal bírt s 81 mandatumhoz jutott.

A socialdemokrata eszmék minden más országban, amely az ipari fejlődés bizonyos fokát elérte,

szereztek híveket s párthívei a legtöbb helyt már a parlamentekbe vagy legalább — mint nálunk is — a községi képviselőkbe is bekerültek.

Hazánkban jelenleg a Magyarországi socialdemokrata-párt, a Magyarországi ujjászervezett socialdemokrata-párt, s a Függetlensocialisták nevű töredékekre oszlanak; ez utóbbiak különösen a vidéki földműves népesség közt toboroznak híveket.

5. *Az agrársocialismus.*

Amíg a socialdemokratia kivált az ipari munkásság közt terjed, a földművelő államokban különös jelenség az agrársocialismusnak nevezett mozgalom. A mezőgazdasági munkások munkaviszonyaiban a következő bajok uralkodnak: a kereset elégtelensége, bizonytalansága, a saját birtok hiánya, a cselédtörvény hiányai s általában a személyes helyzet nyomasztó volta. Ezek okai pedig kivált a birtokok és birtokosok, valamint birtoktalan munkások helytelen megoszlása, a latifundiumok túltengése s körülötte nagyszámú földéhes proletárság, a termelés intenzívvé válása, amely tőkeszegény népnek lehetetlen, kedvezőtlen munkabérrendszerek (ú. n. uzsora és robot), túlsűrű népesség, nyomasztó adó, a munkás elszigetelt helyzete.

Az ilyenféle súlyos helyzet, amelyet még elmégesített a hatóságok tapintatlan és tudatlan erőszakos eljárása, vezetett a mezőgazdasági munkásmozgalmakra (nálunk 1881. és 1894.), amelyeket sokszor véresen fojtottak el. Az agrársocialisták fővágya földszerzés s a csekélyműveltségű parasztság közt különösen a földosztás és kommunismus álmai hódítanak.

TARTALOM.

<i>I. A társadalmi gazdasági politika fogalma, feladata, ágai, intézői.</i>	3
1. <i>A társad. gazd. politika fogalmas feladata</i>	3
2. <i>A társadalmi gazdasági politika ágai</i>	4
3. <i>A gazdasági politika intézői</i>	5
<i>II. A termelési politika</i>	6
A) Az őstermelés politikája	6
1. <i>Az őstermelés ágai</i>	6
2. <i>Az őstermelés alapja: a földbirtok</i>	7
a) <i>A földbirtok eloszlása és ennek politikája</i>	7
b) <i>A birtokkezelési rendszerek</i>	10
c) <i>A birtokművelési rendszerek</i>	11
3. <i>Az őstermelést előmozdító intézmények</i>	13
a) <i>A mezőgazdasági hitel</i>	13
b) <i>Az őstermelést előmozdító egyéb intézmények</i>	14
B) Az ipar és politikája	15
1. <i>Az ipar ágai</i>	15
2. <i>Az ipari üzemi rendszerek</i>	16
a) <i>A házi ipar</i>	16
b) <i>A vándor- és megbizási ipar.</i>	16
c) <i>A műhely- és kézműipar (mesterség)</i>	17
d) <i>A gyáripar</i>	17
3. <i>A kézmű- és a gyáripar küzdelme</i>	18
4. <i>Az ipar szervezete</i>	19
5. <i>Az ipar fejlődését előmozdító intézmények</i>	20
a) <i>Az iparoktatás</i>	20
b) <i>A szabadalom, minta- és árujegyvédelem</i>	21
c) <i>Az ipari hitel</i>	21
d) <i>Társulási intézmények</i>	22
e) <i>Állami iparfejlesztés</i>	23
6. <i>A munkások helyzete az ipari szervezetekben</i>	23
a) <i>A munkajog</i>	23
b) <i>A munkásegyesülések s a sztrájkok</i>	25
c) <i>A munkásegyletek és szövetségek</i>	27
d) <i>A munkásválasztmányok</i>	28
e) <i>A munkáshivatalok</i>	28
f) <i>A munkáskamarák</i>	28
g) <i>Az állam munkásvédelmi tevékenysége</i>	29
h) <i>A munkásbiztosítás</i>	32
i) <i>Munkásjóléti intézmények. (A patronage A szabad egyetemek. A kereszt. socialismus)</i>	33

C) A kereskedelem és politikája	35
1. <i>A kereskedelem ágai</i>	35
2. <i>A belkereskedelem és külkereskedelem</i>	36
3. <i>A szabad kereskedelem és a védvámrendszer</i>	37
4. <i>A külkereskedelem szabályozása a vámok és kereskedelmi szerződések által</i>	39
5. <i>A kereskedelmet előmozdító intézmények</i>	40

III. A forgalmi politika . . . 42

A) Az értékforgalom	42
1. <i>A valutaügy</i>	42
a) <i>A fémvaluta</i>	42
b) <i>Az érmeügy</i>	43
c) <i>A papírpénz</i>	43
2. <i>A bankügy</i>	45
a) <i>A bankok nevei</i>	46
b) <i>A jegybankok</i>	47
B) A közlekedésügy	50
1. <i>A közlekedés általában</i>	50
2. <i>A vasutak jelentősége</i>	50
3. <i>Magánvasút-e vagy államvasút?</i>	51
4. <i>A vasútépítés, üzem- és díjszabás</i>	52
5. <i>A vasutak közjogi jellege</i>	54

IV. A jövedelemeloszlás politikája . . 55

V. A fogyasztás politikája . . . 56

1. <i>A fogyasztási politika feladata</i>	56
2. <i>A biztosítás-ügy</i>	56

VI. A társadalmi gazdasági eszmék irányai 57

A) Az individualizmus	57
1. <i>A gazdasági politika a XVIII. század végéig</i>	57
2. <i>Az individualizmus tudományos képviselői</i>	59
3. <i>Az individualisztikus közgazdasági politika győzelme</i>	63
B) A socializmus	64
1. <i>A socializmus kezdetei</i>	64
2. " " " <i>Angliában</i>	65
3. " " " <i>Franciaországban</i>	68
4. " " " <i>Németországban</i>	71
a) <i>A német tudományos socializmus alapvetői: Rodbertus, Marx, Engels</i>	71
b) <i>Bernstein kritikája a Marxismusról</i>	74
c) <i>A sociáldemokratia</i>	76
5. <i>Az agrársocializmus</i>	78

